

Government approaches regarding the mosque policy in the Islamic Republic of Iran

Meysam Farokhi , Associate Professor, Department of Communication and Cultural Studies, Refah Faculty, Tehran, Iran. Email: Farokhi@refah.ac.ir

Introduction: One of the realities that strongly affects culture and cultural institutions such as mosques is the political power or government, and in this context, the main discussion is determining the limits and gaps for the emergence and emergence of government in the domain of the mosque. It seems that the need to conduct applied research in the field of policy making and administration of mosques is more important than ever, because other issues related to mosques have been affected by the political and management affairs of these religious institutions, and perhaps the transformation and change of the policy making process will lead to reform. Other fields and areas should be in the area of mosques. In this regard, the aim of the mentioned article is to present the approaches of the government regarding the mosque policy in the Islamic Republic of Iran.

Methods: Based on the theme analysis process, descriptive coding was done by reading the interviews written by the researcher line by line, and based on this, descriptive themes were assigned to the sections of the interviews. After descriptive coding, by continuously comparing the descriptive codes several times, and by combining them, interpretation codes were produced that showed the interpretation of several descriptive themes in the form of an interpretive theme. These interpretive codes were sometimes one of the descriptive codes under which a number of other descriptive codes were placed, and with interpretive modifications, they became comprehensive of the meanings of the codes under their collection, or it was a new interpretive code that the researcher created to consolidate the meaning of several descriptive codes. was producing By continuing to compare and analyze the interpretative themes, finally, the experts' views on the government's approaches to the mosque policy in the Islamic Republic of Iran were counted, in which the support, guarantee, monitoring and contingency approaches were explained as the organizing themes. In the support approach, actions such as predicting and allocating free land to people for building mosques, freeing water, electricity and gas costs for mosques, allocating and providing funds for mosques, providing livelihood for imams and khudams, designing and building mosques, preparing statistics and accurate per capita of mosques, looking at the guarantee approach of activities such as the approval of laws and regulations around mosques, reducing the bureaucratic process around mosques, the inclusion of people's taxes to mosques by the government, regarding the supervisory and contingency approach, and measures including monitoring the structural issues of mosques and paying attention to Time and place requirements are important.

Results: The descriptive results obtained from the collected data show that in the age group variable, 48.7% of the respondents are from 18 to 22 years old,

31.3% from 22 to 25 years old, 7.3% from 25 to 30 years old and 17% are more than 30 years old. Regarding the library membership variable, 24% of the respondents are members of the university library, 28.7% are members of city libraries, 10% are members of other libraries and 37.3% are not members of any library. Regarding the level of education, it should be noted that 77.7% of the respondents are in bachelor's degree and 22.3% are in master's degree. Also, 30.3% of respondents are employed and 69.7% are unemployed. Regarding the marital status, the collected data shows that 71.7% of the respondents are single and 28.3% are married. The results showed that in the field of economic factors, the components of "Amount of personal capital", "Amount of monthly salary" in the field of cultural factors are "tendency to the literature, history and culture of the country", "a person's educational qualification" and "participation in cultural and artistic exhibitions" and in the field of management factors, the components "organization of cultural actions in the society", "inconsistency of cultural management in the society" and "Monitoring the performance of cultural institutions" is the most important influencing factor in promoting the reading culture in the society from the perspective of Tehrani students. The findings from the data analysis showed that the managerial and cultural factors related to the promotion of reading culture in the study community were evaluated as favorable (good), but from the students' point of view, the economic factor as one of the influencing factors in the reading culture is relatively favorable (to the extent medium) were considered. In other words, managerial, cultural and economic factors were studied, respectively, among the effective factors on promoting the reading culture in the society.

Keywords: Theme analysis, Islamic Republic of Iran, government, policy-making approaches, policy-making, mosque

رویکردهای حکومت پیرامون خطمشی گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران

میشم فرخی^۱

چکیده

یکی از واقعیت‌هایی که فرهنگ و نهادهای فرهنگی همانند مساجد را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد قدرت سیاسی یا حکومت است که در این زمینه بحث اصلی تعیین حدود و ثغور ظهور و بروز حکومت در حوزه مسجد می‌باشد. در این راستا هدف مقاله مذکور ارائه رویکردهای حکومت پیرامون خطمشی گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. در این راستا تلاش شده با استفاده از روش کیفی و با استفاده از ۳۴ مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان مسجد بر اساس نمونه‌گیری هدفمند و مبتنی بر روش تحلیل مضمون، رویکردهای مذکور احصا گردند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که حکومت می‌بایست چهار رویکرد حمایتی، ضمانتی، نظارتی و اقتضایی را ملاک عمل خود در حوزه مساجد قرار دهد. در رویکرد حمایتی اقداماتی مانند پیش‌بینی و اختصاص زمین رایگان به مردم جهت احداث مساجد، رایگان نمودن هزینه‌های آب، برق و گاز مساجد، اختصاص و تأمین بودجه برای مساجد، تأمین معیشت امامان جماعت و خدام، طراحی و ساخت مساجد، تهیه آمار و سرانه دقیق مساجد، ناظر به رویکرد ضمانتی فعالیت‌هایی مانند تصویب قوانین و مقررات پیرامون مساجد، کاهش روند بروکراتیک پیرامون مساجد، لحاظ نمودن مالیات مردم به مساجد توسط حکومت، پیرامون رویکرد نظارتی و اقتضایی نیز اقداماتی شامل نظارت در مسائل ساختاری مساجد و توجه به اقتضائات زمانی و مکانی حائز اهمیت می‌باشد. در این زمینه باید اشاره نمود که رویکرد اقتضایی به‌مثابه چتر حاکم بر سایر رویکردهاست که بر اساس شرایط زمانی- مکانی و نیز سنخ و گونه شناسی مساجد سایر رویکردها را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی

تحلیل مضمون، جمهوری اسلامی ایران، حکومت، رویکردهای خطمشی گذاری، سیاست گذاری، مسجد.

مقدمه

مسجد، از زمان ظهور اسلام به عنوان نماد این شریعت آسمانی مطرح شده است. علت نامگذاری آن بدین جهت بوده که «در فرهنگ دینی نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. مسجد یعنی جایگاه سجده و سجده اوج عبادت و بندگی انسان برای خداست. در حقیقت برترین و اصیل‌ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال مسجد است» (ضرابی، ۱۳۸۴: ۲۷۰). این نهاد فرهنگی و ارتباطی از فعال‌ترین نهادهای دینی در اسلام محسوب می‌شده که «به‌عنوان مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی، همواره به‌عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل نموده و نه تنها در بعد تزکیه معنوی، بلکه به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است» (Mowlana, 1996: 148). به‌عبارت‌دیگر مساجد به‌عنوان کانون فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، قضایی و آموزشی تلقی می‌شده است. این مکان شریف و مقدس درواقع قلب تپنده جامعه اسلامی به شمار می‌آید اما متأسفانه امروز پس از گذشت بیش از چهارده دهه از انقلاب اسلامی و شکل‌گیری نهادهای مختلف برای رفع نیازهای مادی و معنوی مردم چنین احساس می‌شود که پایگاه اصلی این حرکت که مساجد می‌باشند مورد غفلت و فراموشی قرار گرفته است و جایگاه خود را در منظومه فرهنگی، ارتباطی، تربیتی و دینی پیدا نکرده است و حتی می‌توان اشاره نمود که شاهد کم‌رنگ شدن نقش مساجد در جامعه هستیم. این بی‌رونقی حتی درزمینه رسالت اولیه مساجد، برگزاری آداب و آیین‌های نیایشی هم محسوس است^۱. این در حالی است که بالغ‌بر ۷۹ هزار مسجد در کشور وجود دارد که گسترده‌ترین شبکه فراگیر اجتماعی را در جمهوری اسلامی ایران شکل می‌دهند؛^۲ اما نیازمند مدیریت و سیاست‌گذاری خلاق و پویا در سطح کلان جهت بهره‌برداری بهتر و دقیق‌تر از این نهادهای دینی است.

از طرف دیگر یکی از واقعیت‌ها که فرهنگ و نهادهای فرهنگی (مانند مساجد) را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد قدرت سیاسی یا حکومت است؛ هرچند عوامل چندی چون رفاه مادی، عدالت اجتماعی، دین و مذهب، شرایط تاریخی و ... در رشد و تعالی هر جامعه یا رکود و واپس ماندگی آن نقش دارد؛ به‌عبارت‌دیگر «امروزه گذشته از حرکت طبیعی و خودجوش موجود در حیات فرهنگی بخش وسیعی از تلاش‌ها و

فعالیت‌های فرهنگی بر اساس برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های حکومت و بازوی اجرایی آن «دولت» صورت می‌گیرد» (وحید، ۱۳۸۲: ۱۵۲). «دولت‌ها هم به لحاظ تبلیغ آرمان‌ها و هدف‌های ایدئولوژی رسمی و هم به لحاظ ضرورت دست یافتن به هدف‌ها و مقاصد سیاسی خویش و هم بنا به کارکردهای جدیدی که پیدا کرده‌اند و انتظاراتی که در دوران حاضر به وجود آورده‌اند، برنامه‌ریزی، اجرا، کنترل و نظارت بر فعالیت‌های فرهنگی بر عهده می‌گیرند و در این جهت نقش و مسئولیتی آگاهانه می‌پذیرند و در مجموع تأثیر چشمگیر ایجاد می‌کنند.» (همایون و فروزان، ۱۳۸۸: ۶۴).

در این راستا به نظر می‌رسد پیرامون سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد می‌بایست به تبیین رابطه حکومت و مسجد (تعیین حدود و ثغور مداخله حکومت در حوزه مساجد) پرداخت. چراکه در ارتباط با موضوع مذکور (حضور یا عدم حضور حکومت در مساجد) دو نگاه کاملاً متفاوت وجود دارد: «عده‌ای معتقد بر عدم دخالت دولت - به‌عنوان بازوی اجرایی حکومت - در امر مسجد می‌باشند و این حضور را زمینه روگردانی و کاهش استقبال مردم در مدیریت و مشارکت فعال در مساجد می‌دانند. دلایلی را که این گروه برای صحت و تأیید نظرهای خویش می‌آورند. به‌طور خلاصه می‌توان چنین برشمرد: مسجد یک نهاد مدنی و غیردولتی است و غالب مساجد کشور از صدر اسلام تاکنون توسط مردم با شکل‌دهی کمک‌هایی شامل نذورات، سنت حسنه وقف و... بنا شده است. در ادوار گذشته که این همه مساجد در نهایت زیبایی و ظرافت ساخته شده است و مردم تمامی ذوق و سلیقه‌های خود را در مساجد به کار برده‌اند و دولت‌ها نقشی آن‌چنانی در ایجاد یا کمک به آن نداشته‌اند؛ اگرچه مساجدی که در قالب مساجد سلطانی یا ارگ و... مشهور بوده‌اند و توسط دولت‌ها ساخته شده‌اند، این ناشی از اهمیت و جایگاهی بود که مسجد در بین مردم دارا بوده و شاهان و سلاطین سعی نموده‌اند از طریق ساخت مساجد تظاهر به تدین و دینداری و استفاده از احساسات عام مردم نمایند. وقتی مردم خودشان هزینه ساخت و نگهداشت مساجد را می‌پردازند تمایلی ندارند که در زمان بهره‌برداری، نهادهای دولتی و... در مدیریت و اداره آن و چگونگی انتخاب ائمه جماعات و فعالیت و اجرای برنامه دخالت نماید. این عامل موجب کم‌میلی و عدم رغبت در ساخت و تجهیز مساجد می‌شود.

در مقابل عده‌ای که موافق حضور دولت هستند، اعتقاد دارند، مساجد با توجه به گستردگی و وسعتی که در سطح کشور دارند، در توان مردم نیست (با توجه به شرایط معیشتی و وضع اقتصادی موجود) که بتوانند این حجم عظیم را ساخت و تجهیز و

بازسازی نمایند. به‌همین دلیل ضروری است، دولت به کمک مساجد بشتابد. به اعتقاد این گروه مردمی اداره شدن مساجد، یعنی همه‌چیز مساجد رها باشد و دولت هیچ‌گونه کمکی به این پایگاه‌های معنویت و انسان‌سازی ننماید نگرشی درست و عمیق به مقوله مسجد نیست... به اعتقاد آنان همین دیدگاه (مردمی اداره کردن مسجد) سبب شده تا برخی شرکت‌های دولتی با مساجد معامله تجارتخانه‌ای کرده و پول آب و برق آن را هم به قیمت تجاری محاسبه کنند...» (موظف رستمی، ۱۳۸۴: ۲۷۵-۲۷۶).

در این راستا باید اشاره نمود که پیرامون دخالت حکومت در حوزه فرهنگ برخی به پیروی از اصول لیبرالیسم اقتصادی، نظریه لیبرالیسم فرهنگی را مطرح می‌نمایند و بر این اعتقادند که دولت نباید هیچ‌گونه دخالتی در این عرصه داشته باشد زیرا این دخالت را منافی آزادی فرد می‌دانند و درست در نقطه مقابل برخی معتقدند که دولت باید این عرصه را کاملاً در اختیار خویش گیرد نظریه‌ای که بیشترین طرفداران خویش را در دولت‌های توتالی‌تر و تمامیت‌خواه می‌یابد. همین امر مسئله اصلی مساجد است که از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون دست‌به‌گریبان آن بوده‌اند به‌عبارت‌دیگر چالش جدی در حوزه مساجد همانا فقدان سیاست‌گذاری واحد پیرامون این نهاد دینی (تعیین حدود و ثغور مداخله حکومت در حوزه مسجد) است؛ بنابراین به نظر می‌رسد لزوم انجام تحقیقات کاربردی در حوزه سیاست‌گذاری و اداره مساجد بیش‌ازپیش حائز اهمیت می‌باشد چراکه دیگر مسائل مرتبط با مساجد متأثر از امور سیاستی و مدیریتی این نهادهای دینی بوده است و چه‌بسا تحول و تغییر فرایند سیاست‌گذاری، باعث اصلاح سایر زمینه‌ها و حیطه‌ها در حوزه مساجد شود. با توجه به مطالب فوق در این مقاله محقق در پاسخ به این سؤال که رویکردهای حکومت پیرامون خط‌مشی‌گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران چیست؟ تلاش نموده با توجه به رویکرد سیاست‌گذاری فرهنگی، ابتدا با طیف وسیعی از خبرگان که همگی از مسئولان و صاحب‌نظران در حوزه مسجد (شامل اساتید دانشگاه، روسا و مدیران اجرایی سازمان‌های مرتبط با حوزه مسجد) بودند به مصاحبه بپردازد و دیدگاه آن‌ها نسبت به رویکردهای ظهور و بروز حکومت در حوزه مسجد را احصا نماید و در ادامه داده‌های حاصل از مصاحبه‌های انجام‌شده را با بهره‌گیری از سازوکار تحلیل مضمون در سه مرحله شامل کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و کدگذاری یکپارچه ساز مورد تحلیل قرار دهد.

پیشینه پژوهش

در حوزه مسجد به صورت عام تحقیق‌ها و پژوهش‌های فراوانی صورت گرفته است که عمده پژوهش‌ها به موضوع‌هایی از جمله معماری، تعمیر و مرمت مساجد، مسجد در نگاه آیات و روایات، جاذبه‌های مسجد، مسجد و جذب جوانان و نوجوانان، کارکردهای مسجد، تاریخ بناهای مساجد پرداخته‌اند؛ اما در موضوع پژوهش مذکور با توجه به بررسی‌های صورت گرفته توسط محقق - علی‌رغم تعدد تحقیقات در حوزه مسجد - پیشینه جدی در حیطه سیاست گذاری فرهنگی - ارتباطی مسجد و یا رابطه حکومت و مسجد مشاهده نشد. حتی می‌توان عنوان نمود که پیرامون سیاست گذاری فرهنگی سایر پایگاه‌ها و مجراهای ارتباطات سنتی (نظیر هیئت، حسینیه، تکایا، نماز جمعه و...) نیز - علی‌رغم پیگیری و بررسی پژوهشگر - سابقه و پیشینه‌ای قابل توجهی حاصل نگردید؛ اما با این وجود برخی پژوهش‌های حوزه مساجد - پیرامون موضوع پژوهش مذکور - در جدول ذیل ذکر شده است.

پیشینه پژوهش

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	خلاصه نتایج
فرخی (۱۳۸۹)	رهبری در مسجد: مطالعه موردی مسجد صفا	محقق به بررسی رهبری حجت‌الاسلام سید حسن علوی در مسجد صفا پرداخته است و تلاش می‌کند به ارائه مؤلفه‌های موفقیت رهبری وی در این مسجد بپردازد
کرم‌الهی و کاشانی‌زاده (۱۳۹۱)	تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران	پژوهشگران به مسائل و آسیب‌های مربوط به نهاد مسجد در سه حوزه کلی شامل: ۱. حوزه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی؛ ۲. عناصر، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط و دخیل در اداره مسجد و ۳. نهادها و سازمان‌های مذهبی و فرهنگی موازی با مسجد می‌پردازند. این سه حوزه در بردارنده تمامی مسائل پیرامون مسجد است.
طالبی (۱۳۹۳)	ارتباطات گروهی و فرهنگ بسیجی: طرح صالحین در پایگاه‌های بسیج مساجد شهر تهران	پژوهشگر با تطبیق مشخصات ارتباط گروهی در طرح صالحین با چهارچوب ارتباط گروهی در اسلام، به مزایا و معایب طرح پرداخته است
لطفعلی‌زاده (۱۳۹۳)	مسجد و ارتباطات گروهی با نوجوانان مورد بررسی: چهار مسجد شهر تهران	پژوهشگر پس از بیان مختصات ارتباطات گروهی، فرایند تربیتی نوجوانان را در چهار مسجد تهران بحث و بررسی کرده است.

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	خلاصه نتایج
امینی هرندی (۱۳۹۴)	توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور: مورد مطالعه یکی از مساجد تهران	پژوهشگر کوشیده است نوعی از توسعه فرهنگی محله‌ای را ارائه کند که محوریت آن با مسجد باشد
فرخی و خلجی (۱۴۰۰)	کارکردشناسی فرهنگی-ارتباطی مساجد دانشگاهی؛ مورد مطالعه مساجد دانشگاه‌های تهران، تربیت مدرس و شریف	در این پژوهش با روش تحقیق کیفی و تحلیل مضمون و انجام نمونه‌گیری هدفمند کارکردهای ویژه فرهنگی-ارتباطی مسجد دانشگاهی شامل کارکرد آموزشی، روشنگری، فرهنگ‌سازی، تبلیغی، خدمت‌رسانی، اطلاع‌رسانی، ارتباط با مخاطب و ارشادی، بررسی و شناسایی شده‌اند.
عبدالعظیم احمد (۲۰۲۴)	مساجد اسلامی معاصر بریتانیا	در این پژوهش با رویکرد جامعه‌شناختی مبتنی بر کارهای میدانی و مطالعات موردی قوم‌نگاری و بررسی پایگاه داده‌ها و اسناد تاریخی معاصر بریتانیا مساجد را به‌عنوان فضاهاى اجتماعى، فرهنگى و سیاسى موردبىحث قرار مى‌دهد و نقش آن‌ها را در بحث‌های کلیدی معاصر، از جمله تقاطع مساجد با سیاست روشن می‌کند. تغییر مکان مساجد به‌عنوان فضاهاى اجتماعى، فرهنگى و سیاسى از جمله نتایج مهم پژوهشى است.
ریزجی و دیگران (۲۰۲۳)	بنگاه اجتماعی اسلامی مسجد محور: رویکردی نوین برای تحول مدیریت مساجد	این مقاله به بررسی پتانسیل شرکت اجتماعی اسلامی مبتنی بر مسجد (MBSISE) به‌عنوان رویکردی جدید در تحول مدیریت مسجد می‌پردازد. در اندونزی، با تمرکز بر واحدهای تجاری مساجد می‌پردازد. این مقاله از رویکرد ترکیبی با انجام مطالعه ادبیات مبتنی بر اخبار آنلاین و مقالات مجلات علمی با تمرکز بر واحد تجاری مسجد به‌عنوان نماینده MBSISE استفاده کرده است. داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از فن تحلیل محتوا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد که حداقل ۶۱ مسجد دارای واحد تجاری هستند. بیش از ۵۰ درصد مساجد در منطقه جاوه هستند. بیشتر تجارت، اجاره‌داری‌های مساجد مانند تالارها، حیاط مسجد و مغازه‌ها است. بیشترین منبع وجوه از کمک‌های اهدایی به‌عنوان سرمایه برای واحدهای تجاری (انفاک) جمع‌آوری می‌شود.

خلاصه نتایج	عنوان پژوهش	نام پژوهشگر
<p>این مطالعه از یک پارادایم اسلامی با رویکرد قوم‌شناسی اسلامی برای بررسی شیوه‌های مالی مساجد استفاده می‌کند. در این تحقیق از داده‌های اولیه که از طریق مصاحبه و مشاهده به‌دست‌آمده و از داده‌های ثانویه که شامل مستندسازی سوابق اطلاعات مالی مسجد در کتاب‌ها و تابلوهای اطلاعاتی است، استفاده شده است. داده‌ها در پنج مرحله صدقه، معرفت، ایمان، اطلاعات و حیاتی و اعمال خیر مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شیوه‌های مالی مساجد بر سه ارزش اصلی اخلاص، مسئولیت‌پذیری و امانت استوار است. مفهوم این تحقیق ارائه مفهوم شیوه‌های مالی مساجد بر اساس ارزش‌های ایمان و ترس از خدا می‌باشد. نتیجه‌گیری می‌شود که مالی مسجد فقط مربوط به مادیات (پول) نیست، بلکه احساس ایمان به خالق است. تحقیقات بیشتر می‌تواند مالی مسجد را با استفاده از سایر رویکردهای نظری اجتماعی مانند پدیدارشناسی اسلامی مورد مطالعه قرار دهد.</p>	<p>رویکرد قوم‌شناسی اسلامی برای بررسی شیوه‌های مدیریت مالی مسجد</p>	<p>محمد انور (۲۰۲۳)</p>
<p>در این مقاله سعی شده است تا نحوه اداره و فعالیت مساجد در حمایت از اندیشه‌های ارزش‌های تسامح اسلامی مورد بررسی قرار گیرد تا چگونگی شیوه‌های جدید نشان داده شود... از زمانی که رویکرد ارزش‌های تساهل اسلامی توسط دولت مالزی در سال ۲۰۰۴ معرفی شد، مساجد در سراسر کشور به‌طور فعال راه‌های جدید بهبود زندگی مسلمانان را ترویج کردند. این پژوهش تلاشی است برای بررسی نحوه اداره و فعالیت‌های مساجد در حمایت از اندیشه‌های ارزش‌های تسامح اسلامی. خطبه‌های جمعه، موعظه‌های دینی، مجالس و همچنین برگزاری رویدادهای مختلف در تقویم اسلامی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد تا چگونگی ارتقای درک جدید از اسلام را نشان دهد.</p>	<p>تحول مدیریت مساجد از طریق مفهوم موسسه اجتماعی اسلامی</p>	<p>انفانی (۲۰۲۰)</p>

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	خلاصه نتایج
عمار و دیگران (۲۰۱۹)	توسعه شهر اسلامی از طریق شبکه مسجد	از شبکه مسجد می‌توان برای ایجاد مرکز تحولی استفاده کرد که بتواند خدماتی را به جامعه ارائه دهد. این خدمات شامل کلاس‌های اجتماعی، جمع‌آوری و توزیع زکات، صدور گواهی حلال و غذاخوری برای گرسنگان و نیازمندان خواهد بود. این برنامه مفهومی ارتقای کیفیت خدمات را از طریق مشارکت استراتژیک بین دولت، صنعت و جامعه معرفی می‌کند که منجر به ارتقای کارآفرینان و شکوفایی آن می‌شود. این برنامه مدل چهارگانه هلیکس (QHM) را ارائه می‌دهد که دولت، دانشگاه، صنعت و شهروند را به‌عنوان بازیگر اصلی این برنامه درگیر می‌کند. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که مسجد می‌تواند با بهره‌گیری از شبکه مسجد که راهنمای توسعه شهر اسلامی است، جامعه را تسهیل و خدمت‌رسانی بهتری کند.
سوگی هارتو و دیگران (۲۰۱۹)	تحلیل مدیریت مسجد برای بهینه‌سازی نقش مسجد در پیشرفت جوامع	این تحقیق با رویکرد قوم‌شناسی انتقادی تأثیر مدیریت مالی مسجد بر پیشرفت جوامع را با تمرکز بر حاکمیت، رهبری و مدیریت منابع برای بهینه‌سازی نقش مسجد در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تحلیل می‌کند. هزینه‌سازی مدیریت مالی مسجد برای پیشرفت جامعه و تأثیر مسجد در شکل‌گیری شخصیت و پیشرفت جامعه از جمله نتایج این پژوهش است.

۳. مبانی نظری پژوهش

۳-۱. سیاست‌گذاری عمومی^۱

تعاریف متعدد از سیاست‌گذاری عمومی ارائه شده است. پیر مولر^۲ آن را دولت در عمل تعریف می‌کند (مولر، ۱۳۷۸: ۱۳). بر اساس تعریف «فیلیپ برود» استاد علوم سیاسی دانشگاه سوربن «سیاست‌گذاری‌های عمومی، تجلی اراده حکومت در عمل (خودداری از عمل) است و آن‌ها را می‌توان به‌عنوان مجموعه‌هایی ساختاری و مرتبط متشکل از مقاصد، تصمیمات و اعمال در نظر گرفت که قابل نسبت به اقتدار عمومی در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی هستند» (Braud, 1998 به نقل از وحید، ۱۳۸۰: ۱۸۶). یا از منظر الوانی «سیاست عمومی نیز عبارت است از تصمیمات و سیاست‌هایی که به واسطه مراجع مختلف بخش عمومی از قبیل مجلس، دولت و قوه قضاییه، که حافظان منافع عمومی در جامعه می‌باشند، اتخاذ می‌گردد. دولت در مفهوم کلی آن، نهاد قانونی

1. Public Policy

2. Pierre Muller

برای خط‌مشی گذاری عمومی است و به صورت مختلف مانند وضع قوانین، ضابطه‌ها و مقررات به تعیین خط‌مشی عمومی می‌پردازد» (الوانی و شریف‌زاده: ۱۳۸۸: ۳). آنچه به‌عنوان برآیند تعاریف مطروحه، تلقی می‌شود اینکه سیاست‌گذاری یا به عبارتی دقیق‌تر سیاست‌گذاری عمومی، مجموعه‌ای از کنش‌ها و فعالیت‌های دولت در پاسخ به مسائل اجتماعی است. (ملک محمدی، ۱۳۸۵: ۱۷۷-۱۷۶).

۳-۲. سیاست‌گذاری فرهنگی^۱

از آنجا که هیچ وفاقی درباره مفهوم بی‌حد و حصر «فرهنگ»^۲ وجود ندارد، بنابراین تعریف دقیق سیاست‌گذاری فرهنگی نمی‌تواند بدون توجه به تعریف فرهنگ صورت گیرد. پس سیاست‌گذاری فرهنگی با تعریف فرهنگ و شناسایی حدود و ثغور آن شکل می‌گیرد به طوری که با تعریف فرهنگ، دامنه و گستردگی سیاست‌ها مشخص می‌شود. در این زمینه اشتریان معتقد است که «تعریف ما از فرهنگ هر چه باشد تأثیری در فرآیند سیاست‌گذاری ندارد؛ اما آنجا که باید دامنه سیاست‌ها و حوزه عمل دولت و نهادهای عمومی (مثلاً سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران) مشخص شود، قطعاً مشخص شدن تعریف سیاست‌گذاران از فرهنگ ضرورت می‌یابد. این تعریف از سویی اهداف و مقاصد فرهنگی و از سوی دیگر حوزه عمل، ویژگی‌های مدیران و مدیریت فرهنگی و حتی برنامه‌ریزی‌ها را جهت می‌دهد» (اشتریان، ۱۳۹۱: ۲۹-۳۰). در مجموع می‌توان گفت سیاست‌گذاری فرهنگی شامل اصول و راهبردهای کلی و عملیاتی شده‌ای است که بر نوع عملکرد فرهنگی یک نهاد اجتماعی استیلا دارد.^۳ (وحید، ۱۳۸۲: ۵۵).

۳-۳. رویکردهای مرتبط با خط‌مشی گذاری دولت در حوزه فرهنگ

رویکرد^۴ دولت‌ها به سیاست‌گذاری در عرصه فرهنگ با یکدیگر متفاوت است و حتی ممکن است یک دولت در آن واحد رویکردهای مختلفی نسبت به امور مختلف فرهنگی اتخاذ نماید. در ذیل برخی رویکردهای خط‌مشی گذاری دولت در حوزه فرهنگ مورد بحث قرار می‌گیرد:

1. Cultural Policy
2. Culture

۳. توضیحات بیشتر رجوع شود به کتاب اصول سیاست فرهنگی ج. ۱، ۱۳۷۱

۴. منظور از رویکرد دولت، طریقه و شیوه ی پرداختن به مساله یا مورد توجه قرار دادن اقدامی می باشد. رویکرد دولت در حوزه ی فرهنگ به معنای طریقه و شیوه ای است که دولت به مساله ی فرهنگ می پردازد و یا در امر فرهنگ ظهور و بروز می نماید.

۳-۳-۱. رویکرد خادمانه^۱

در این رویکرد و طرز تلقی همان‌طور که از نام آن پیداست دولت خادم فرهنگ است. به تعبیری دیگر می‌توان از آن تحت عنوان رویکرد وفادارانه نیز نام برد؛ زیرا در چنین برداشتی دولت وظیفه دارد در راستای اجرای کامل اهداف فرهنگی مطابق جزئیاتی که تعیین شده است بکوشد. در این رویکرد حکومت در کلیه امور فرهنگی وارد و نقش تأمین مالی و تصدی‌گری را در حد امکان و وسع خود بر عهده می‌گیرد.

به بیان دیگر این دیدگاه قائل به تصدی تمام‌عیار دولت نسبت به فرهنگ دینی است. بر اساس این رویکرد دولت باید با اقتدار خود بتواند نسبت به مسائل دینی تصمیم‌گیری نموده و خود در تولیدات فرهنگ دینی نقش ممتاز و اصلی را ایفا نماید. این نگاه ریشه در اندیشه‌ها و تفکرات مارکسیستی دارد که قائل به نظریه دولت‌های تمامیت‌خواه^۲ انجام شده است یعنی دولت‌هایی که وظیفه خود را تصدی تمام‌عیار در همه بخش‌های جامعه از جمله بخش‌های دینی آن تعریف می‌کنند و اجازه نمی‌دهند که هیچ حرکت یا تصمیمی خارج از حیطه حاکمیت به انجام رسد. به همین دلیل دولت در این دیدگاه دولتی است متمرکز و حداکثری که در همه امور به صورت مستقیم تصدی‌گری نموده و به این ترتیب حاکمیت خود را اعمال می‌نماید (پیروزمند، ۱۳۸۹: ۷۷-۷۵).

۳-۳-۲. رویکرد بازدارنده^۳

در این رویکرد وضعیتی را می‌توان متصور شد که ماهیت و عملکرد دولت و حکومت در ارتباط با فرهنگ منجر به کندی و یا توقف این‌گونه امور در سطح جامعه می‌شود. اگرچه این طرز تلقی عمدتاً در نظام‌های لائیک که از نوعی رویکرد مبتنی بر تعارض در امور فرهنگی^۴ پیروی می‌کنند مشاهده می‌شود، اما در مقام عمل در یک دولت فرهنگی نیز می‌توان وضعیتی را متصور شد که در آن مجموعه سیاست‌گذاری و اقدامات در بخش حاکمیتی و تصدی‌گری منجر به افول فرهنگی در سطح جامعه، تضعیف نهادهای فرهنگی و عقیم ماندن اقدامات خودجوش مردمی در این زمینه‌ها می‌گردد (حسینی، ۱۳۸۴: ۷۰-۷۳).

۳-۳-۳. رویکرد اقتضایی^۵

در این رویکرد میزان ورود دولت در امور فرهنگی بستگی به شرایط دارد. در چنین

1. Fidelity Approach
2. totalitarian state
3. Preventative Approach
4. Conflictual Approach
5. Situational Approach

رویکردی ایده اصلی آن است که نمی‌توان و نباید ظهور حکومت و دولت را در تمام امور فرهنگی متصور شد زیرا نه ضرورت این کار وجود دارد و نه امکان آن. بروز تمام‌عیار دولت در امور فرهنگی - بدانسان که در رویکرد خادمانه اشاره شد- در برخی شرایط ضرورت ندارد و در پاره‌ای دیگر از موارد مضرات آن بیش از فواید آن است؛ بنابراین باید از نگرش سیاه‌وسفید نسبت به موضوع اجتناب کرد و در عوض به‌صورت اقتضایی با آن برخورد نمود. در رویکرد اقتضایی یا موقعیتی اگرچه هنوز دولت در خدمت فرهنگ است ولی تنها در اموری ورود می‌کند که به دلایل متعدد بالا تصدی مانده است (مختاریان پور، ۱۳۹۱: ۱۱۲).

۳-۳-۴. رویکرد نظارتی^۱

در این رویکرد باید نقش دولت در حد ناظر سیاست‌گذار تقلیل یابد؛ چراکه در غیر این صورت دولت مخل آزادی‌های فردی مردم بوده و خود نیز قدرت و توان اداره کشور و از جمله حوزه (دین) فرهنگ دینی را نخواهد داشت. اگر دولت بخواهد به‌عنوان یک گروه در مقابل سایر گروه‌ها خود بازیگر صحنه‌های تولیدات فرهنگ دینی باشد طبیعتاً علاوه بر این که به وظیفه سیاست‌گذاری به‌خوبی نخواهد پرداخت به دلیل اتکا به قدرت‌های مالی و انسانی غیر قابل رقابت، توان عرض‌اندام بخش خصوصی را سلبی می‌نماید (محمدی، ۱۳۷۷: ۲۰۳)؛ به‌عبارت‌دیگر دولت می‌تواند با طراحی سیاست فرهنگی و وظیفه خود را تا سطح نظارت بر عملکرد نهادها و نیروهای اجتماعی تقلیل دهد. در واقع دولت خود را از سطح کارگزاری تا سطح ناظر پایین می‌آورد و در حالی که نهادها و سازمان‌های مدنی و گروه‌های فرهنگی - اجتماعی، متولی پیشبرد سیاست فرهنگی اعلام‌شده هستند، دولت وظیفه نظارت بر حسن اجرای سیاست فرهنگی و سیاست‌گذاری‌ها را بر عهده دارد (صدیقی سروستانی و زائری، ۱۳۸۸: ۴۸-۴۷).

۳-۳-۵. رویکرد حمایتی^۲

سومین رویکرد در ارتباط با حدود خط‌مشی‌گذاری دولت در امور فرهنگی رویکرد حمایتی است که در آن دولت تنها وظیفه پشتیبانی و حمایت از امور فرهنگی را بر عهده می‌گیرد؛ بنابراین ورود در این امور به معنای انجام و مدیریت فعالیت‌های آن در این رویکرد کاملاً منتفی است. در این رویکرد ایده اصلی آن است که نهادهای فرهنگی دارای هویت دینی مستقل^۳ هستند و اقدامات دولت نباید به‌گونه‌ای باشد که این هویت

خداشه‌دار شود و به این دلیل ضروری است تا ساختار وظایف و مسئولیت‌های دولت در ارتباط با این امور کاملاً تعریف‌شده و با رعایت تمام حساسیت‌ها و مرزهای منطقی باشد (مختاریان پور، ۱۳۹۱: ۱۱۲).

۳-۳-۶. رویکرد ضمانتی^۱

نهادهای دولتی از جمله نهادهای قانون‌گذاری و قضایی دارای نقش بسزایی در ایفای نقش ضمانت از فرهنگ هستند. قدرتی که حاکمیت دولت بر جامعه و فرهنگ اعمال می‌کند می‌تواند باعث پیشرفت یا در مقابل پسرفت جامعه گردد که بسته به نوع حکومت‌ها و آمال و اهداف آنان متفاوت است. نقش ضمانتی دولت را از چند بعد می‌توان نگریست: در یک بعد بر اساس حقوقی که برای هر فرد انسانی تعیین شده دولت می‌تواند زمینه‌های بهره‌مندی از این حق را برای بهره‌بران از فرهنگ تضمین کند. همچنین با توجه به قدرت قانون‌گذاری دولت این وظیفه را می‌توان برای دولت متصور بود که دولت باید قوانینی را جهت حفظ و صیانت از آفرینش‌ها و خلاقیت‌های هنری و فرهنگی و به عبارتی حقوق معنوی آثار و نیز مبدعان و آفرینندگان آن آثار وضع کند و از همه مهم‌تر قوانینی وضع کند که آزادی‌های فردی این افراد در آفرینش و ابداع تضمین شود. از جانبی دیگر دولت با وضع قانون و نظارت بر اجرای آن به حفظ آثار گذشتگان و میراث کهن، می‌تواند به حفظ و تداوم فرهنگ کمک کند (غلام پور آهنگر، ۱۳۸۶: ۳۵۶-۳۵۵).

۳-۳-۷. رویکرد خنثی^۲

این رویکرد وظیفه و تکلیف ویژه‌ای را برای دولت در زمینه این گونه امور متصور نمی‌شود و ایفاگر نقش اصلی در توسعه فرهنگی نهادهای فرهنگی مستقل مردمی می‌باشند. در این رویکرد حتی نقش نظارتی و سیاست‌گذاری دولت در امور فرهنگی بسیار کم‌رنگ و عمدتاً عقیم می‌شود. در بهترین حالت در رویکرد حاضر، حمایت و پشتیبانی دولت از امور و نهادهای دینی به اندازه حمایت و پشتیبانی است که از سایر نهادهای مدنی و اجتماعی به عمل می‌آورد. در مقام عمل و نه الزاماً در منظر گفتار و نوشتار دولت در این رویکرد نسبت به امور فرهنگی کاملاً خنثی و عقیم است. از این رویکرد تحت عنوان ورود حداقلی در امور فرهنگی نیز نام برده می‌شود. در اینجا باور بر این است که استقلال نهاد دولت از نهاد فرهنگی که الزاماً به معنای سکولاریسم مطلق نیست به رونق و ترویج دین‌داری در جامعه منجر می‌شود (مختاریان پور، ۱۳۹۱: ۱۱۳).

1. Guarantee Approach

2. Null Approach

جدول ۱. رویکردهای مرتبط با خط‌مشی‌گذاری دولت در حوزه فرهنگ

رویکرد دولت	محور و راهبرد اصلی	حیطه و میزان ورود دولت
رویکرد خادمانه	دولت خادم فرهنگ	نگاه حداکثری دولت در امور فرهنگی
رویکرد بازدارنده	استقلال و مجزا بودن نهاد فرهنگ از مجموعه حاکمیت	عدم ورود دولت در فرهنگ
رویکرد اقتضایی	دولت خادم فرهنگ اما بر اساس شرایط و اقتضانات خاص	ظهور دولت در حوزه فرهنگ بر اساس شرایط و اقتضانات
رویکرد نظارتی	دولت ناظر بر حسن اجرای سیاست فرهنگی و سیاست‌گذاری فرهنگی	دولت به‌مثابه ناظر در امر فرهنگ
رویکرد حمایتی	پشتیبانی و حمایت دولت از امور فرهنگی	دولت به‌مثابه حامی و پشتیبان امور فرهنگی
رویکرد ضمانتی	حفظ و ضمانت دولت از حق بهره‌مندی از فرهنگ و نیز صیانت از آفرینش‌ها و خلاقیت‌های هنری	دولت به‌مثابه حافظ و ضامن سیاست‌های فرهنگی
رویکرد خنثی	استقلال نهاد دولت از حوزه فرهنگ و نیز نقش اصلی و پررنگ نهادهای فرهنگی مستقل مردمی در توسعه فرهنگی	نگاه حداقلی دولت در امور فرهنگی

با اقتباس از (حسینی، ۱۳۸۴: ۷۴؛ خاشعی، ۱۳۹۰)

۳-۴. نقش‌های دولت در حوزه فرهنگ

نقش‌های دولت^۱ در حوزه فرهنگ را می‌توان به موارد ذیل تقسیم‌بندی نمود:

۳-۴-۱. نقش تسهیلگر^۲

نقش تسهیلگر مستلزم ترویج غیرمستقیم فعالیت‌های فرهنگی از طریق گسترش مشوق‌ها و انگیزه‌های مالیاتی برای نهادهای مشارکتی و خیرین است؛ به عبارت دیگر دولت شرایطی را برای کمک به تولید و مصرف فرهنگی فراهم می‌آورد (Keane & Zhang, 2008: 4). دولت تسهیل‌گر در هنرهای زیبا از طریق مالیات سرمایه‌گذاری می‌کند؛ بنابراین بر اساس مالیات و بر طبق میل فرد یا مؤسسات خیر و بخشنده است. دولت این حق را دارد که به انواع معینی از درآمد و/یا هزینه‌های شهروندان به

۱. منظور از نقش دولت عنوان یا برجستگی است که با آن جایگاه و موقعیت دولت در جامعه تعیین می‌گردد. به عبارت دیگر نقش دولت، کنشی است که دیگر بازیگران اجتماعی از دولت که پایگاه معینی را احراز کرده است، انتظار دارند.

2. Facilitator

این دلیل که شایسته تلقی می‌شوند. مثلاً کمک مالی که توسط یک فرد یا سازمان برای خیریه هزینه شده است. مالیات در نظر نگیرد. در این حالت دولت متعهد است که کمک مالی موسسه خیریه «به رسمیت شناخته شده» باید از تمام یا بخشی از مالیات معاف باشد. معافیت درآمد کپی‌رایت گروهی از هنرمندان ساکن جمهوری ایرلند از پرداخت مالیات مثالی برای این مورد است (Chartrand & McCaughey, 1989: 52).

۳-۴-۲. نقش حامی^۱

هنگامی که دولت در سیاست فرهنگی به صورت حامی عمل می‌کند از هنر و فرهنگ از طریق آنچه اصل استقلال نامیده می‌شود حمایت می‌نماید. در این مدل دولت منابع مالی به هنر و فرهنگ اختصاص می‌دهد اما عموماً شوراهای هنری تصمیم می‌گیرند که چه سازمان‌ها و افرادی باید از این حمایت برخوردار شوند. حتی اگر اعضای یکی شورای هنری توسط دولت تعیین شده باشند، معمولاً هدف این است که تصمیم‌گیری‌ها بر اساس ارزیابی‌های مستقل انجام شوند. شوراهای هنری مستقل در مورد عملکرد و تصمیمات خود در مقابل ارزیابی‌های کیفی هنرمندان حرفه‌ای و روش‌های تخصصی مسئول هستند (Mangset, 2008: 11). دولت حامی از طریق شوراهای هنری مستقل^۲ در هنرهای زیبا سرمایه‌گذاری می‌کند. دولت تعیین می‌کند که چه میزان حمایت صورت گیرد اما تعیین نمی‌کند که چه سازمان‌ها یا هنرمندانی باید حمایت را دریافت کنند. انجمن و شورا متشکل از افراد نخبه‌ای است که توسط حکومت (دولت) تعیین شده‌اند.

۳-۴-۳. نقش معمار^۳

دولت معمار از طریق وزارت و یا گروه فرهنگ در هنرهای زیبا سرمایه‌گذاری می‌کند. تصمیم‌گیری در مورد حمایت مالی از هنرمندان و سازمان‌های هنری عموماً توسط مأموران دولتی (اداری) انجام می‌شود. دولت معمار تمایل به حمایت از هنر به عنوان بخشی از اهداف رفاه اجتماعی خود دارد. همچنین دولت تمایل به حمایت از هنری دارد که دلخواه عوام جامعه است - و توسط آنان برقرار و تصدیق شده - نه استانداردهای حرفه‌ای برتری هنری (Chartrand, 2002: 7). قدرت نقش معمار در این حقیقت نهفته است که هنرمندان و سازمان‌های هنری به موفقیت و محبوبیت در فروش و گیشه وابسته نیستند. گیشه و کمک‌های اهدایی خصوصی نقش ناچیزی در تعیین وضعیت مالی ایفا

1. Patron

2. Arm's Length Art Councils

3. Architect

می‌کنند. علاوه بر این وضعیت هنرمند به‌صراحت در سیاست مساعدت‌های اجتماعی قابل تشخیص است. ضعف نقش معمار این است که سرمایه‌گذاری مستقیم درازمدت و تضمین‌شده می‌تواند منجر به رکود خلاقیت شود (Belinda, 2006:7).

۳-۴-۴. نقش مهندس^۱

نقش مهندس با مداخله و نظارت مستقیم دولت در محدوده فرهنگی اتفاق می‌افتد. فرهنگ، ابزار آموزش سیاسی دولت است و دولت، مالک ابزار تولید ازجمله رسانه می‌باشد (Keane & Zhang, 2008). دولت مهندس صاحب تمام ابزار تولید هنری است. دولت مهندس تنها از هنری پشتیبانی می‌کند که مطابق و هماهنگ با استانداردهای سیاسی از فضیلت و برتری است؛ از فرایند خلاقیت پشتیبانی نمی‌کند. وضعیت اقتصادی هنرمند با عضویت در اتحادیه‌های هنرمندان که توسط حزب رسمی تأیید شده، تعیین می‌گردد. با این تعریف هر کس به چنین اتحادیه‌ای متعلق نیست، هنرمند نیست. همه سرمایه‌گذاری‌های هنری متعلق به دولت هستند و توسط دولت اداره می‌شوند؛ در واقع همه ابزار تولید هنری متعلق به دولت است.

جدول ۲. نقش‌های دولت در حوزه فرهنگ

نقش دولت	نحوه سرمایه‌گذاری	ابزار حمایتی	هدف
تسهیل‌گر	افراد، شرکت‌ها و موسسه‌های خصوصی	مشوق‌ها و معافیت‌های مالیاتی	اقتصادی
حامی	شوراهای هنری مستقل متشکل از متخصصان و هنرمندان	هدایا، جوایز، جشنواره‌ها	زیباشناسی الف) حرفه‌ای ب) دستیابی به استانداردهای بین‌المللی
معمار	وزارت فرهنگ یا بخش‌های فرهنگی دولت	رفاهی (بیمه، امنیت درآمد و استخدام دولتی هنرمندان)	اجتماعی الف) رفاه اجتماعی ب) اهداف فرهنگ ملی
مهندس	دولت صاحب ابزار تولید هنری است	مجوز و تأیید رسمی، نظارت، دستورالعمل، تعیین وظیفه، تعیین محتوای اثر هنری	ایدئولوژیک الف) آموزش سیاسی ب) ترویج ایدئولوژی یا عقیده‌ای خاص

با اقتباس از (دهقان پیشه، ۱۳۸۹: ۱۰۵)

۳-۵. سطوح دخالت دولت در حوزه فرهنگ

سطوح^۱ ورود و دخالت دولت در حوزه فرهنگی را می‌توان در قالب سه دسته ذیل طبقه‌بندی نمود

۳-۵-۱. سطح سیاست‌گذاری^۲

در این سطح دولت در فرایند سازمان‌دهی بخش‌های مختلف مرتبط با امور فرهنگی جامعه نسبت به اتخاذ سیاست‌ها و خط‌مشی‌های معین اقدام می‌نماید. در این سطح نقش دولت ناظر و سیاست‌گذار در عرصه‌های فرهنگی است بدون آنکه حمایت یا اقدام معینی را در این زمینه دنبال نماید. در نتیجه به میزانی از منابع اقتصادی نیاز است که تأمین‌کننده ارائه این گونه خدمات باشد.

۳-۵-۲. سطح بسترسازی، پشتیبانی و برنامه‌ریزی^۳

در سطح دوم دولت علاوه بر سیاست‌گذاری، نسبت به برنامه‌ریزی و ارائه انواع پشتیبانی‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری اقدام می‌کند. بسترسازی و برنامه‌ریزی دولت عمدتاً معطوف به ارائه حمایت‌های مختلف مادی و غیر آن در ارتباط با منابع موردنیاز (انسانی، مالی و کالبدی) و یا پشتیبانی نرم‌افزاری (نظیر فراهم‌سازی طرح‌ها، برنامه‌ها و خدمات علمی-پژوهشی) است. به عبارت روشن‌تر دولت از همه منابع و امکانات خود در راستای حمایت و اعتلای فرهنگ بهره می‌گیرد و نقش سرپرست را ایفا می‌نماید ولی مانع از آن نیست که بخش خصوصی نیز بخشی از امکانات و منابع مالی خود را به این گونه امور اختصاص دهد.

۳-۵-۳. سطح اجرا^۴

در سطح سوم دولت در امور فرهنگی وارد می‌شود و تصدی‌گری فعالیت‌ها را بر عهده می‌گیرد. در چنین حالتی دولت به‌عنوان سیاست‌گذار/ برنامه‌ریز/ مجری از طریق تأسیس و راه‌اندازی نهادهای فرهنگی ویژه و اعمال نوعی تمرکز در فعالیت‌ها خود شخصاً متولی امور می‌شود (حسینی، ۱۳۸۴: ۷۴-۷۳).

۱. منظور از سطوح دولت، عرصه‌ی فعالیت دولت در حوزه‌های مختلف می‌باشد. سطوح دولت در حوزه‌ی فرهنگ به معنای مرتبه و جایگاهی است که دولت در امر فرهنگ به تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی می‌پردازد.

2. Policy Making
3. Planing
4. Implementation

روش پژوهش

روش این پژوهش از نوع کیفی است. در این زمینه برای گردآوری اطلاعات از روش مصاحبه نیمه ساختاریافته استفاده شده است بدین گونه که بر اساس نمونه‌گیری هدفمند، ۳۴ مصاحبه صورت گرفت. مصاحبه‌شوندگان همگی از مسئولان و صاحب‌نظران در حوزه مسجد (شامل اساتید دانشگاه، روسا و مدیران اجرایی سازمان‌های مرتبط با حوزه مسجد) بودند که اطلاعات جمعیت شناختی آن‌ها در جدول ذیل آمده است. انتخاب مصاحبه‌شوندگان با توجه به معرفی خبرگان اولیه و شناخت خود و نیز در نظر گرفتن معیارهایی همچون سابقه کار در سازمان‌ها و ارگان‌های مرتبط با مسجد، شخصیت معرف در حوزه مسجد، پژوهش و مطالعه در حیطه سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد (به‌ویژه مداخله دولت در مسجد)، تعدد ارجاعات و امکان دسترسی صورت پذیرفت. شایان‌ذکر است که یک مورد از مصاحبه‌ها (م ۳۴) مربوط به مرحوم آیت‌الله مهدوی کنی است که محقق مجموعه دیدگاه‌های وی را از ماهنامه مسجد استخراج نموده و مورد تحلیل قرار داده است.

جدول ۳. معرفی هر یک از مصاحبه‌شوندگان پژوهش

مصاحبه‌شوندگان	سابقه فرهنگی
۱م	رئیس دانشگاه معارف قرآن
۲م	معاون فرهنگی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
۳م	مسئول فرهنگی بیمارستان خاتم‌الانبیاء و امام جماعت مسجد الزهرا
۴م	استاد دانشگاه و پژوهشگر مسجد
۵م	مسئول موسسه روایت سیره شهدا
۶م	رئیس دانشگاه ادیان و مذاهب
۷م	استاد حقوق دانشگاه شهید بهشتی و پژوهشگر حوزه مسجد
۸م	مسئول موسسه مسجد
۹م	رئیس بنیاد نهج البلاغه
۱۰م	استاد دانشگاه و پژوهشگر مسجد
۱۱م	استاد دانشگاه و پژوهشگر مسجد
۱۲م	دبیر کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی
۱۳م	دبیر ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد

مصاحبه‌شوندگان	سابقه فرهنگی
۱۴ م	رئیس مرکز رسیدگی به امور مساجد
۱۵ م	معاون هماهنگی مرکز رسیدگی به امور مساجد
۱۶ م	امام جماعت مسجد نیاوران و استاد دانشگاه
۱۷ م	استاد دانشگاه و پژوهشگر مسجد
۱۸ م	معاون بین‌الملل سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی
۱۹ م	معاون امور فرهنگی و تبلیغ سازمان تبلیغات اسلامی
۲۰ م	معاون فرهنگ، آموزش و پژوهش ستاد اقامه نماز
۲۱ م	معاون تربیت و آموزش سازمان بسیج مستضعفین
۲۲ م	نماینده ولی فقیه و سرپرست سازمان اوقاف و امور خیریه
۲۳ م	معاون بقاع متبرکه و اماکن مذهبی سازمان اوقاف و امور خیریه
۲۴ م	مدیرکل امور مبلغین و مساجد سازمان تبلیغات اسلامی
۲۵ م	رئیس سازمان تبلیغات اسلامی
۲۶ م	مسئول دفتر طرح و برنامه مرکز رسیدگی به امور مساجد
۲۷ م	مشاور اداری و مالی مرکز رسیدگی به امور مساجد
۲۸ م	عضو شورای عالی انقلاب فرهنگی
۲۹ م	معاون تبلیغ و آموزش‌های کاربردی حوزه علمیه قم
۳۰ م	رئیس مرکز هماهنگی و همفکری اقشار بسیج
۳۱ م	مشاور دبیر ستاد عالی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد
۳۲ م	نماینده ولی فقیه و سرپرست پیشین سازمان اوقاف و امور خیریه و وزیر اطلاعات دولت دهم
۳۳ م	استاد دانشگاه و پژوهشگر مسجد
۳۴ م	استاد حوزه و دانشگاه و رئیس سابق مرکز رسیدگی به امور مساجد

جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز از روش تحلیل مضمون^۱ استفاده شده است که در سه مرحله تجزیه و توصیف متن (کدگذاری توصیفی^۲)، تشریح و تفسیر متن (کدگذاری تفسیری^۳)، ادغام و یکپارچه کردن متن (یکپارچه‌سازی از طریق مضامین فراگیر^۴) مصاحبه‌ها مورد تحلیل قرار گرفته است. باید اشاره نمود که مصاحبه‌ها نیز تا

1. Thematic Analysis
2. Descriptive Coding
3. Interpretive Coding
4. Overarching Coding

زمانی که داده‌های جدید، مضمون جدیدی شکل ندادند و داده‌ها حالت تکراری پیدا نکردند و به تعبیر دیگر محقق به کفایت و اشباع نظری نائل شد ادامه یافت

یافته‌های پژوهش

بر اساس فرایند تحلیل مضمون، کدگذاری توصیفی با مطالعه خط به خط مصاحبه‌ها که قبلاً توسط محقق مکتوب شده بود صورت گرفت که بر این اساس مضامین توصیفی به بخش مصاحبه‌ها نسبت داده شد. پس از کدگذاری توصیفی، با مقایسه مستمر و چندین باره کدهای توصیفی و با تجمیع آن‌ها، کدهای تفسیری که مبین تفسیر چندین مضمون توصیفی در قالب مضمونی تفسیری بود تولید گردید. این کدهای تفسیری، گاهی یکی از کدهای توصیفی بود که تعدادی کد توصیفی دیگر در ذیل آن قرار می‌گرفت و با جرح و تعدیل‌های تفسیری، جامع معانی کدهای زیرمجموعه خود می‌شد و یا کد تفسیری جدیدی بود که محقق برای تجمیع معنای چندین کد توصیفی تولید می‌کرد. با ادامه مقایسه و تحلیل مستمر مضامین تفسیری، در نهایت دیدگاه خبرگان پیرامون رویکردهای حکومت پیرامون خط‌مشی گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران احصا شد که در آن رویکردهای حمایتی، ضمانتی، نظارتی و اقتضایی به‌عنوان مضامین سازمان دهنده تبیین شدند.

جدول ۴. نمونه کدگذاری مصاحبه‌ها^۱

مضامین سازمان دهنده (کدگذاری تفسیری)	مضامین پایه (کدگذاری توصیفی)	داده یا متن مصاحبه ^۱
رویکرد حمایتی	مساعادت حکومت در زمینه پیش‌بینی و اختصاص زمین رایگان به مردم جهت احداث مساجد	دولت مانند مجموعه شهرداری باید برای مساجد در قلب جمعیت زمین‌هایی را تملک نماید اما مردم در ساخت مسجد مشارکت نمایند. اگر مردم این کار را نکنند نقض غرض است» (م ۱۰). «مشکل مهم دیگر مساجد ما عدم مسئولیت دولت در برابر مساجد است. دولت زمین را به‌صورت رایگان در اختیار سازندگان مساجد قرار دهد. چنانچه بانی یا بنیان یک مسجد بخواهند هزینه زمین را بپردازند برای دیگر امور مسجد، توان مالی کافی نخواهند داشت» (م ۲).

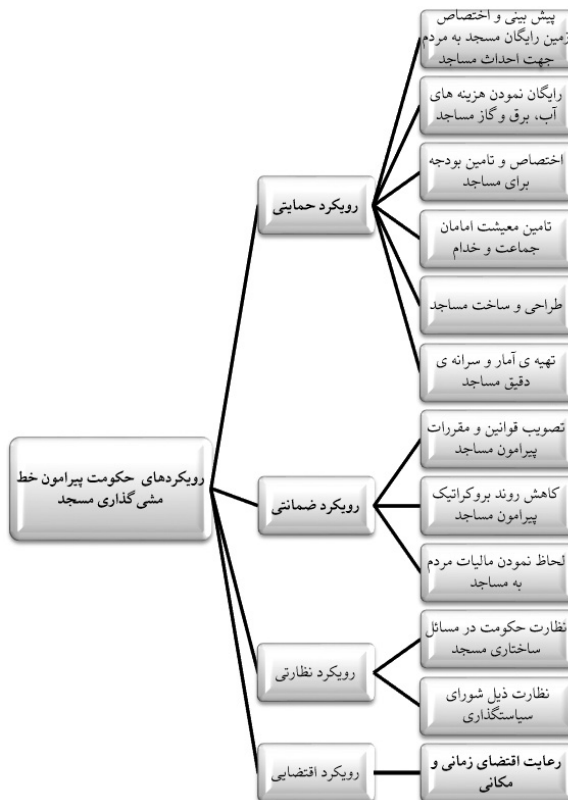
۱. با توجه به حجم بالای مصاحبه‌ها، صرفاً به برگزیده‌ای از آنها پرداخته شده است.

۱. در جدول شماره ۴ برای هرگزیده‌ی استنادات یک پراتنتز مانند (م ۱۰) وجود دارد که به معنای آن است که این‌گزیده مربوط به مصاحبه دهم می‌باشد.

مضامین سازمان دهنده (کدگذاری تفسیری)	مضامین پایه (کدگذاری توصیفی)	داده یا متن مصاحبه ^۱
رویکرد حمایتی	رایگان نمودن هزینه‌های آب، برق و گاز مساجد	«مسجد هزینه‌های مختلفی دارد. اگر دولت هزینه‌های جاری از جمله هزینه‌های آب، برق و گاز و حتی حقوق خادم را بپردازد مانعی ندارد» (م ۹). «الآن من معتقد هستم که حکومت باید پول آب و برق و گاز مسجد را باید بدهد چراکه بر روی مردم فشار اقتصادی است و مردم در مضیقه هستند» (م ۱۷).
	اختصاص و تأمین بودجه برای مساجد	«...به مدیران آموزش و پرورش و علوم یادآوری می‌کنم که سهم مسجد سازی و مسجد پردازی باید در اعتبارات فعالیت فوق برنامه، در ردیف اول و بیش از سهم دیگر بخش‌های این سرفصل باشد...» (م ۲). «تعبیه ردیف متمرکز و مستقل در بودجه عمومی دولت برای حوزه راهبردی توسعه مساجد در کنار سهم گسترده مردمی برای توسعه مساجد مناسب است» (م ۳۰).
	تأمین معیشت امامان جماعت و خدام	«به نظر من قانون باید امام جماعت را در حد هیئت علمی دانشگاه از لحاظ علمی، حمایت کند و ارتقا دهد. چطور یک امام جماعت می‌تواند هم وظایف خود را انجام دهد و هم دنبال شغلی باشد تا مشکل مالی نداشته باشد؟ این برای ما یک ایراد محسوب می‌شود» (م ۳). «از لحاظ امکانات رفاهی در سالهای گذشته بیشتر به خادم مسجد توجه می‌کردند ولی متأسفانه در این چند سال اخیر بسیار کم توجه هستند نسبت به مشکلات و مسائل رفاهی خادمین مساجد و از مسئولان درخواست داریم نسبت به این امر رسیدگی داشته باشند» (م ۱۶).
	مساعادت حکومت در زمینه طراحی و ساخت مساجد	«نه تنها در مسجد بلکه در تمام پروژه‌های عمرانی بزرگ حتی یک طرح هم نداریم که نقشه‌های روز آن با نقشه‌های روز آخر مطابقت داشته باشد و این ضعف بسیار بزرگی است. در مهندسی مسجد هم همین اتفاق می‌افتد. یک مسجد نداریم که طرح آن توسط یک مهندس معمار باتجربه تا آخر دنبال شده باشد. نتیجه این تغییرات سلیقه‌ای این خواهد شد که بیشتر مساجد ما نازیبا و مخالف قواعد مهندسی ساخته می‌شود» (م ۴). «اساساً امروزه ساخت مسجد با توجه به رشد جمعیت و نوع شهرسازی دیگر به‌تنهایی قابل پشتیبانی توسط مردم نیست به همین خاطر مشارکت در ساخت مسجد توسط دولت ضروری و در اولویت است و درصد آن بر اساس برخورداری یا عدم برخورداری استان‌ها و مناطق معلوم می‌گردد» (م ۳۱).

مضمین سازمان دهنده (کدگذاری تفسیری)	مضمین پایه (کدگذاری توصیفی)	داده یا متن مصاحبه ^۱
رویکرد حمایتی	مساعدت حکومت در تهیه آمار و سرانه دقیق مساجد	«در قوانین ما وقتی کسی برج بیست طبقه می‌سازد یک واحد مسکونی آن باید مسجد شود یا اگر امکان دارد مسجدی بیرون برج بسازد. برای این منظور باید سرانه‌ای برای این کار در نظر گرفته شود؛ مثلاً به ازای هر بیست واحدی که ساخته می‌شود، یک مسجد نیز ساخته شود. البته مکان مسجد هم مهم است و باید در بهترین محل‌های شهر و بهترین نقاط هر محل و در دسترس باشد» (م ۶).
رویکرد ضمانتی	تصویب قوانین و مقررات توسط حکومت پیرامون مساجد	«تا به‌هرحال هر وقت قانونی - پیرامون مسجد- وارد مجلس شده است به خاطر نداشتن پیشینه و قوانین ثابتی که طرح و لایحه بر آن استوار شود، شکست خورده است» (م ۸). «در بخش سخت‌افزاری تهیه لوایح حمایتی مانند تخصیص درصدی از بودجه سالانه به تجهیز و گسترش و نوسازی مساجد قابل ذکر است» (م ۱۹).
	کاهش روند بروکراتیک پیرامون مساجد	«مردم برای به ثبت رساندن یک مسجد فرایندهای پر و پیچ‌خم اداری را طی می‌کنند. اگر بنا است کمکی صورت گیرد این مراحل اداری کم شود» (م ۷). «اگر مردم بخواهند مسجد را در جایی بنا کنند باید اوقاف اجازه دهد که اجازه دادن آن خیلی طولانی است به‌طوری‌که وقتی مردم می‌خواهند اقدام کنند با روندهای خسته‌کننده مواجه می‌شوند.» (م ۸).
	لحاظ نمودن مالیات مردم به مساجد توسط حکومت (به‌مثابه مالیات حکومتی)	«در صورتی که هزینه عمرانی مساجد با سازوکاری به‌عنوان مالیات قابل قبول منظور شود تمامی مساجد کشور آباد شده و این در شرایطی است که به‌هیچ‌وجه دولتی نیز نشود.» (م ۲۲) «مسجد هزینه‌های فراوانی دارد؛ لذا اینکه مردم مالیات خود را به مسجد بدهند، طرح خوبی است؛ زیرا مردم را به مسجد نزدیک می‌کند» (م ۶)
رویکرد نظارتی	نظارت حکومت در مسائل ساختاری مسجد	«در حوزه‌هایی مانند تعیین امام جماعت، تعیین هیئت‌امنا و خدام، اختلافات درونی مسجد نیز به نظر می‌آید حکومت باید سازوکارهایی تعریف کند چه‌بسا نگاه نظارتی مفید باشد اما نباید در آن شدت و حدت صورت گیرد» (م ۱۱). «مداخله حکومت پیرامون مسائل حوزه مسجد از سوی رهبر و ولی‌فقیه و حاکم شرع مداخله به نحو سیاست‌گذاری و نظارتی باید باشد» (م ۲۰).
	نظارت ذیل شورای سیاست‌گذاری	«پیرامون بحث تعطیلی مساجد نیز باید اشاره کرد که شورای سیاست‌گذاری باید به این مسئله ساماندهی بدهد و با اتخاذ سیاست‌ها و تصمیمات صحیح به اعتلای مساجد در جامعه اسلامی بپردازد» (م ۱۳).

مضامین سازمان دهنده (کدگذاری تفسیری)	مضامین پایه (کدگذاری توصیفی)	داده یا متن مصاحبه ^۱
رویکرد اقتضایی	رعایت اقتضای زمانی و مکانی	<p>«بر اساس اقتضائات و شرایط ظهور و بروز حکومت در امر مسجد متفاوت و مختلف می‌گردد. در بعضی مکان‌ها وظیفه دولت است که به آبادی مسجد بپردازد و در بعضی جاها نیز اصلاً نباید در این مسئله ورود کند و وظیفه دولت نیست» (م ۱۸).</p> <p>«در جاهایی که ظرفیت‌های مردمی وجود دارد دولت به‌عنوان شریک وارد عمل می‌شود اما اگر مردم به‌صورت مستقل وجود دارند دولت باید شرایط را تسهیل نماید؛ اما اگر درجایی مردم به‌صورت مستقل وجود ندارند مثل راه‌ها و مساجد بین‌راهی و یا در جاهایی که مردم هستند اما تمکنی وجود ندارد دولت صریحاً باید ورود پیدا کند و پشتیبانی‌های لازم را انجام دهد.» (م ۱۴).</p>

شکل ۱. شبکه مضامین تولیدشده پیرامون دیدگاه خبرگان پیرامون رویکردهای حکومت پیرامون خط‌مشی‌گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران

در ادامه پس از ارائه شبکه مضامین و احصای دیدگاه خبرگان رویکردهای حکومت پیرامون خط‌مشی گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران مستخرج از تحلیل مضمون مصاحبه‌های صورت گرفته به تبیین و تشریح هر یک از مضامین پرداخته می‌شود.^۱

۵-۱. رویکردهای خط‌مشی گذاری حکومت در حوزه مسجد

در ذیل به رویکردهای خط‌مشی گذاری حکومت در حوزه مسجد پرداخته شده است منظور از رویکرد دولت، طریقه و شیوه پرداختن به مسئله مسجد یا مورد توجه قرار دادن حوزه مسجد است؛ به عبارت دیگر رویکرد دولت در حوزه مسجد به معنای طریقه و شیوه‌ای است که دولت به مسئله مسجد می‌پردازد و یا در امر مسجد ظهور و بروز می‌نماید.

۵-۱-۱. رویکرد حمایتی

از رویکردهای مهم در ارتباط با خط‌مشی گذاری حکومت مرتبط با حوزه مسجد، رویکرد حمایتی است که در آن حکومت وظیفه پشتیبانی و حمایت از مساجد را بر عهده می‌گیرد. در این زمینه حکومت باید به صورت غیرمستقیم و هدفمند از سیاست‌های تشویقی و انگیزشی در جهت حمایت و مساعدت از مساجد اقدام نمایند. اهم اقدامات حکومت در راستای مساعدت و حمایت از مساجد به شرح ذیل است:

مساعدت حکومت در زمینه پیش‌بینی و اختصاص زمین رایگان به مردم جهت احداث مساجد

با توجه به گران و کم یاب شدن زمین در شهرها و شهرک‌های مسکونی حکومت می‌بایست مساعدت لازم را در راستای پیش‌بینی و اختصاص رایگان زمین به مردم انجام دهد. «به دلیل گران شدن زمین و کم یابی زمین با توجه به اینکه مسجد باید محور و قلب شهرها و روستاها باشد، دولت باید هم در شهرک‌های در حال ساخت به فکر باشد که قبل از تجمع جمعیت، جایگاه و مکان مسجد را پیش‌بینی نماید و نیز زمینی را برای مسجد کنار بگذارد که برای مسجد مناسب باشد و بتواند نهادهای جانبی کنار مسجد مانند صندوق قرض‌الحسنه، کتابخانه را نیز بنیان نماید. دولت مانند مجموعه شهرداری باید برای مساجد در قلب جمعیت زمین‌هایی را تملک نماید اما مردم در ساخت مسجد مشارکت نمایند. اگر مردم این کار را نکنند نقض غرض است» (م ۱۰). «دولت باید بیاید حداقل زمین مسجد را به مردم بدهد چراکه خود زمین قیمت بسیار بالایی دارد. دولت همان‌گونه که شهرک می‌سازد، درمانگاه و بیمارستان بنا می‌کند باید پیش‌بینی مسجد را نیز انجام

۱. پیرامون تشریح مضامین این نکته حائز اهمیت است که در روبروی هر گزیده استنادات یک پرانتز مانند (م ۱) وجود دارد که به معنای آن است که این گزیده مربوط به مصاحبه ی اول می باشد.

دهد» (م ۱۱). «دولت موظف است در شهرک‌های مسکونی جدید مانند مسکن مهر، مکان مسجد را معین نماید. حتی بالاتر از این باید گفت که شهرک‌های مسکونی باید با محوریت مساجد ساخته شوند» (م ۱۴).

رایگان نمودن هزینه‌های آب، برق و گاز مساجد

از دیگر اقدامات حمایتی حکومت پیرامون مساجد این است که هزینه‌های جاری مساجد مانند هزینه‌های آب، برق و گاز مساجد و نیز حق انشعاب این موارد را رایگان نماید تا بخشی از دغدغه‌های مالی مردم از این طریق برطرف یابد. «الان در مسجد می‌گویند پول آب، برق و گاز بدهید در صورتی که در جنب مسجد مکان‌هایی مانند پارک وجود دارد که دولت همهٔ امور آن را برعهده گرفته است. ما برای مسجدمان رفته بودیم انشعاب برق بگیریم بعد به ما گفتند که فلان تومان پول پردازید. این قدر هم بدهی دارید. ببینید مردم از کجا بیارند بدهند» (م ۱۱). «مسجد هزینه‌های مختلفی دارد. اگر دولت هزینه‌های جاری از جمله هزینه‌های آب، برق و گاز و حتی حقوق خادم را پردازد مانعی ندارد» (م ۹).

اختصاص و تأمین بودجه برای مساجد

حکومت همچنین در راستای حل مشکلات مالی و مادی مسجد می‌بایست ردیف بودجهٔ مستقل و ثابتی را برای این نهادهای دینی لحاظ نماید تا بر این مبنای بخشی از مشکلات مساجد برطرف گردد. «...به مدیران آموزش و پرورش و علوم یادآوری می‌کنم که سهم مسجد سازی و مسجد پردازی باید در اعتبارات فعالیت فوق برنامه، در ردیف اول و بیش از سهم دیگر بخش‌های این سرفصل باشد...» (م ۲). «تعیین ردیف متمركز و مستقل در بودجهٔ عمومی دولت برای حوزهٔ راهبردی توسعهٔ مساجد در کنار سهم گستردهٔ مردمی برای توسعهٔ مساجد مناسب است» (م ۳۰). «علاوه بر کمک‌های مردمی با عنایت به هزینه‌های سنگین احداث، تعمیر، بازسازی مساجد و تأسیسات و تجهیزات و سایر عوامل مورد نیاز لازم است دولت بدون آنکه در امور داخلی و برنامه‌های مسجد دخالت نماید پشتیبانی‌های لازم را با توجه به ردیف بودجهٔ مستقل مربوطه به عمل آورد» (م ۱۴).

تأمین معیشت امامان جماعت و خدام

از دیگر اقدامات مهم حکومت در حیطهٔ رویکرد حمایتی تأمین نظام معیشتی نیروی انسانی مساجد به‌ویژه امامان جماعت است. حکومت می‌بایست مسائل مربوط به رفاه امامان جماعت شامل خانهٔ عالم، مباحث مالی، مسئلهٔ بیمه و... را برطرف نمایند. «در کشور ترکیه هر مسجد یک امام جماعت دارد که به‌صورت تمام‌وقت در مسجد

حضور دارد و چنانچه کسی پرسش دینی داشته باشد، می‌تواند از او استفاده کند. برای رعایت رفاه امام جماعت نیز اتاقی برای او در مسجد در نظر می‌گیرند که در آن اتاق به مطالعه می‌پردازد و جواب مراجعان خود را می‌دهد، لذا درب مسجد همواره باز است. هر مسجد یک خادم هم دارد که خادم و امام جماعت به‌صورت رسمی از دولت یا اداره اوقاف حقوق می‌گیرند» (م ۱). «در جامعه ما امامان جماعت بیشتر مأموم هستند تا امام. شاید علتش این باشد که هیئت‌امنا بودجه‌ای را به امام به‌عنوان حق‌القدم اختصاص می‌دهند، در نتیجه امام، مأموم آن‌ها می‌شود. درحالی‌که اگر ساختار مسجد درست تنظیم شود، ابعاد اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... آن نیز تنظیم می‌شود و همه این ابعاد، یک نظام را طراحی می‌کنند که بعد اقتصادی آن، امام جماعت را به‌طور کامل تأمین می‌کند؛ به‌طوری‌که همه برای تأمین هزینه‌های مسجد به امام جماعت رجوع می‌کنند» (م ۵). «به نظر من قانون باید امام جماعت را در حد هیئت‌علمی دانشگاه از لحاظ علمی، حمایت کند و ارتقا دهد. چطور یک امام جماعت می‌تواند هم وظایف خود را انجام دهد و هم دنبال شغلی باشد تا مشکل مالی نداشته باشد؟ این برای ما یک ایراد محسوب می‌شود» (م ۳). «حکومت درباره مشکل مسکن امام جماعت حتماً گام بردارد و برای امامان جماعت، خانه عالم بسازد» (م ۱۶).

مساعادت حکومت در زمینه طراحی و ساخت مساجد

یکی دیگر از اقدامات مهم حکومت مساعادت حکومت در طراحی مساجد است. در این زمینه حکومت می‌بایست در تدوین و طراحی نقشه‌های مساجد مطابق با معیارهای دینی، مردم و خیرین مسجد ساز را مساعادت نماید. «نه تنها در مسجد بلکه در تمام پروژه‌های عمرانی بزرگ حتی یک طرح هم نداریم که نقشه‌های روز آن با نقشه‌های روز آخر مطابقت داشته باشد و این ضعف بسیار بزرگی است. در مهندسی مسجد هم همین اتفاق می‌افتد. یک مسجد نداریم که طرح آن توسط یک مهندس معمار باتجربه تا آخر دنبال شده باشد. نتیجه این تغییرات سلیقه‌ای این خواهد شد که بیشتر مساجد ما نازیبا و مخالف قواعد مهندسی ساخته می‌شود» (م ۴). «به لحاظ تاریخی یک مسجد را نام ببرید که عامه مردم ساخته باشند و تا الان ماندگار شده باشد. آنچه مردم می‌سازند، با اندوخته‌های اندک است؛ لذا پایدار نمی‌ماند. من در ساخت چند مسجد دخیل بودم. هر کس خود را ذی‌حق می‌داند که در موضوع ساخت و ساز مسجد وارد شود؛ حتی بی‌سوادترین آدم‌ها، در زمینه مهندسی اظهار نظر می‌کنند، زیرا مسجد را متعلق به خود می‌دانند» (م ۴).

مساعادت حکومت در تهیه آمار و سرانه دقیق مساجد

اقدام دیگر حکومت در راستای رویکرد حمایتی در حوزه مساجد تهیه آمار و سرانه دقیق مساجد است. حکومت در زمینه مساجد می‌بایست تعداد مساجد مورد نیاز برای کل جامعه و کشور و سرانه آن را مشخص نماید. «لذا نخستین گام دولت و مجلس در این عرصه - مسجد - تهیه آمار و سرانه دقیق است که مهم‌ترین اقدام آن‌ها نیز محسوب می‌شود. سرانه ورزش و فضای سبز را مشخص کردند ولی سرانه مسجد مشخص نیست. گام اول در این زمینه - مسجد - تهیه آمار و نیازسنجی است. دولت در زمینه کشاورزی و دامداری فعالیتی ندارد ولی آمار محصولات کشاورزی را می‌داند و نرخ آن‌ها را تعیین می‌کند. لذا دولت باید نرخ مسجد را نیز تعیین کند. طبق آماري که درست نیست شصت هزار مسجد در ایران وجود دارد. در صورتی که وقتی آمار گاو و گوسفندان را می‌دهند می‌گویند ۶۰۳۲۲ گاو داریم؛ یعنی شمارش دقیق وجود دارد؛ اما آمار مساجد مشخص نیست. لذا اول باید مسجد را تعریف کنیم، سرانه مسجد را به دست آوریم بدانیم هر نفر چند متر مسجد نیاز دارد تا اگر کسی خواست مالیات دهد اگر نتوانست به شهر خود اختصاص دهد به شهر دیگر اختصاص دهد. اگر شهر نشد به روستا بدهد» (م ۸). «در قوانین ما وقتی کسی برج بیست طبقه می‌سازد یک واحد مسکونی آن باید مسجد شود یا اگر امکان دارد مسجدی بیرون برج بسازد. برای این منظور باید سرانه‌ای برای این کار در نظر گرفته شود؛ مثلاً به ازای هر بیست واحدی که ساخته می‌شود، یک مسجد نیز ساخته شود. البته مکان مسجد هم مهم است و باید در بهترین محل‌های شهر و بهترین نقاط هر محل و در دسترس باشد» (م ۶).

۵-۱-۲. رویکرد ضمانتی

از دیگر رویکردهای مهم در ارتباط با خط‌مشی‌گذاری حکومت مرتبط با حوزه مسجد، رویکرد ضمانتی می‌باشد. نقش ضمانتی حکومت را می‌توان از ابعاد ذیل نگریست:

تصویب قوانین و مقررات توسط حکومت پیرامون مساجد

با توجه به قدرت قانون‌گذاری حکومت این وظیفه را می‌توان برای حکومت متصور نمود که حکومت با تدوین و تصویب قوانین و مقررات به اعتلا و ارتقای جایگاه حقوقی و قانونی مسجد در جمهوری اسلامی ایران بپردازد. «به نظر من هر مصوبه‌ای (در حوزه مسجد) که قانون شود و ما از این مرحله عبور کنیم، ۵۰ درصد مسائل حل است؛ در حقیقت الآن این قدر خلأ مدیریتی و قانونی هست که مردم نمی‌دانند باید چه کار کنند. اگر بخواهند مسجد بسازند، یا مسجد ساخته‌اند و نیاز به تعمیرات دارد،

یا هیئت‌امنای آن نامناسب است، نمی‌دانند باید چه کار کنند و دچار بلا تکلیفی محض هستند» (م ۲). در این راستا تلاش حکومت باید بر این باشد تا ضمن پر کردن خلأها و نقص‌های قانونی در حوزه مسجد با وضع قوانین و مقررات جدید به احقاق حقوق مسجد در کشور بپردازد و تلاش نماید با اختصاص این قوانینی به گسترش و احیای مساجد اقدام نماید. «پس اگر ما چهارصد هزار مسجد و چهارصد هزار نمازخانه داشته باشیم هشتصد هزار نفر پرسنل نیاز داریم. در کجای دنیا هشتصد هزار پرسنل بدون قانون کار می‌کنند؟ نیروهای آتش‌نشانی یک بیستم نیروهای مساجد نیستند ولی چقدر قانون، شرح وظایف، سنوات، کیفیت، تجهیز و وسایل ... دارند؟» (م ۸) «تا به‌هرحال هر وقت قانونی - پیرامون مسجد - وارد مجلس شده است به خاطر نداشتن پیشینه و قوانین ثابتی که طرح و لایحه بر آن استوار شود، شکست خورده است» (م ۸). «در بخش سخت‌افزاری تهیه لوازم حمایتی مانند تخصیص درصدی از بودجه سالانه به تجهیز و گسترش و نوسازی مساجد قابل ذکر است» (م ۱۹).

کاهش روند بروکراتیک پیرامون مساجد

از دیگر اقدامات حکومت پیرامون مساجد کاهش روند بروکراتیک و فرایندها و روندهای طولانی در مسائل مرتبط با بحث مسجد - شامل ثبت مسجد، اخذ مجوز برای ساخت و... می‌باشد که در این زمینه حکومت باید شرایط را برای مردم به‌ویژه خیرین مسجد ساز تسهیل نمایند. «مردم برای به ثبت رساندن یک مسجد فرایندهای پر و پیچ‌خم اداری را طی می‌کنند. اگر بنا است کمکی صورت گیرد این مراحل اداری کم شود» (م ۷). «اگر مردم بخواهند مسجد را درجایی بنا کنند باید اوقاف اجازه دهد که اجازه دادن آن خیلی طولانی است به طوری که وقتی مردم می‌خواهند اقدام کنند با روندهای خسته‌کننده مواجه می‌شوند.» (م ۷). «متأسفانه تنها کاری که از لحاظ قانونی کردند این است که گفتند هرکسی می‌خواهد مسجد بسازد باید از پانزده نهاد امضا بگیرد. در صورتی که مسجد از همه نهادها مهم‌تر است و تمام سازمان‌ها و نهادها باید به مسجد خدمات بدهند» (م ۸).

لحاظ نمودن مالیات مردم به مساجد توسط حکومت (به‌مثابه مالیات حکومتی)

از جمله فعالیت‌های حکومت پیرامون مساجد این است که مبالغی که مردم به مساجد مساعدت می‌کنند را به‌عنوان مالیات حکومتی محسوب نمایند؛ به‌عبارت‌دیگر اگر مردم بخواهند مالیات خود را بپردازند اجازه داشته باشند که بخشی از آن را به مسجد اختصاص بدهند.

«نکته بسیار جالب و قابل تأمل اینکه در بسیاری از کشورهای لائیک یا سکولار از ترکیه گرفته تا آمریکا هر کس بخواهد به دولت مالیات پردازد می‌تواند مالیات خود را به یک مسجد یا کلیسا بدهد؛ آن‌هم کل مالیاتش را، نه بخشی از آن را. این مسئله نشان می‌دهد که آن‌ها هم به نقش کلیسا، مساجد و مذهب در تأمین امنیت پی برده‌اند. آنان به جای تکیه صرف بر مراکز امنیتی و پلیس، امنیت را به شیوه دیگری تأمین کرده‌اند؛ اما متأسفانه در کشور ما از این مسئله غفلت شده است» (م ۱). «در صورتی که هزینه عمرانی مساجد با سازوکاری به‌عنوان مالیات قابل قبول منظور شود تمامی مساجد کشور آباد شده و این در شرایطی است که به‌هیچ‌وجه دولتی نیز نشود»^۱ (م ۲۲).

۵-۱-۳. رویکرد نظارتی

از دیگر رویکردهای حکومت مرتبط با خط‌مشی‌گذاری در حوزه مساجد رویکرد نظارتی است. در این رویکرد نقش حکومت پیرامون مساجد در حد ناظر سیاست‌گذار تقلیل می‌یابد. مهم‌ترین نقش حکومت در راستای رویکرد نظارتی در مسائل ساختاری ظهور و بروز دارد.

نظارت حکومت در مسائل ساختاری مسجد

حکومت در مسائل ساختاری مساجد مانند تعیین امام جماعت، تعیین هیئت‌امنا و خدام، اختلافات درونی مسجد، مدیریت مساجد می‌بایست در حد یک ناظر عمل نماید چراکه در غیر این صورت مساجد دیگر به‌صورت مردمی اداره نمی‌شوند و باعث اختلال در اداره و مدیریت مساجد می‌گردد.

«در حوزه‌هایی مانند تعیین امام جماعت، تعیین هیئت‌امنا و خدام، اختلافات درونی مسجد نیز به نظر می‌آید حکومت باید سازوکارهایی تعریف کند چه‌بسا نگاه نظارتی مفید باشد اما نباید در آن شدت و حدت صورت گیرد» (م ۱۱) «دولت نباید در حوزه مدیریت مسجد وارد شود. مدیریت و اداره مسجد باید به عهده مردم و از طریق نمایندگان آن‌ها که در هیئت‌امنا مسجد تجلی پیدا می‌کنند باشد؛ به‌عبارت‌دیگر در بخش نرم‌افزاری نقش کم‌رنگ‌تری را برای دولت می‌توان در نظر گرفت هرچند که در همین زمینه برخی نهادهای حکومتی نظیر مرکز رسیدگی به امور مساجد و سازمان تبلیغات اسلامی به‌نوعی نقش محوری در فرهنگ‌سازی، ایجاد وحدت و همدلی و نیز همراهی و هم‌نوایی با نظام و حکومت ایفا می‌کنند.» (م ۱۹) به‌عبارت‌دیگر «مداخله

۱. اختصاص بخشی از مالیات مردم به مساجد باعث می‌شود تا قسمتی از مسائل و مشکلات مالی و مادی مساجد مرتفع گردد و باعث عمران و آبادانی این نهادهای دینی می‌شود اما این نکته را باید لحاظ نمود که از لحاظ دینی تأکید شده است که باید پاکترین اموال خرج مسجد شود. لذا نمی‌توان با مالیات مردم یا از پول کسی که مال او شبهه ناک است خرج امورات مسجد نمود.

حکومت پیرامون مسائل حوزه مسجد از سوی رهبر و ولی فقیه و حاکم شرع مداخله به نحو سیاست‌گذاری و نظارتی باید باشد» (م ۲۰)

نظارت حکومت بر فعالیت‌ها و امکانات مساجد می‌تواند ذیل شورای جدید پیگیری شود تا با نظارت جدی حکومت مسئله تعطیلی مساجد مرتفع گردد و مساجد بتوانند به جایگاه واقعی خود در نظام اسلامی نائل گردند. «نظارت به گونه‌ای باشد که این سازمان یا معاونت (جدید) به تخلفات رسیدگی کند. در واقع یک حوزه نظارت و ارزیابی داشته باشیم تا فعالیت‌های مساجد هم ارزیابی شود.» (م ۲) «شرط دوم این کار (توزیع امکانات به مساجد) این است که واحد نظارت، بازرسی و ارزیابی، بر فعالیت مساجد نظارت داشته باشد تا امکانات به درستی توزیع شود؛ زیرا بعضی از مساجد توانایی جذب همه امکانات را ندارند.» (م ۲) «پیرامون بحث تعطیلی مساجد نیز باید اشاره کرد که شورای عالی مساجد باید به این مسئله ساماندهی بدهد و با اتخاذ سیاست‌ها و تصمیمات صحیح به اعتلای مساجد در جامعه اسلامی بپردازد.» (م ۱۳)

۵-۱-۴. رویکرد اقتضایی

رعایت اقتضای زمانی و مکانی

بر اساس این رویکرد شرایط نظام اسلامی و به تعبیر دیگر مقتضیات زمانی و مکانی در ورود و عدم ورود حکومت در حوزه مسجد حائز اهمیت است. در این زمینه باید اشاره نمود که برای خط‌مشی گذاری نظام اسلامی در امور مساجد نباید فقط به مشروعیت این ظهور و بروز استناد کرد بلکه باید با ارزیابی‌های صحیح و لحاظ نمودن مصالح جامعه از نتایج مثبت کار مطمئن بود به عبارت دیگر مشروعیت ورود حاکمیت و حاکم اسلامی در امور مساجد به معنای حتمیت آن نمی‌باشد بلکه هدایت جامعه اسلامی به سمت فلاح و رستگاری اقتضا می‌کند که ولی فقیه و نمایندگان وی در این جامعه برای ورود جدی در نهاد فرهنگی مسجد- یا به‌طور کلی در هر شأنی از شئون فرهنگی جامعه- فقط به این نکته بسنده نکنند که ظهور و بروز آنان در حوزه مساجد پشتوانه شرعی دارد بلکه در هر اقدام سیاستی در حوزه مساجد- یا تمام امور فرهنگی- علاوه بر مراعات جنبه مشروعیت، باید آثار پیدای و نهان ورود حاکمیت مورد ارزیابی‌های صحیح واقع گردد و سپس درباره خط‌مشی گذاری‌های صورت گرفته و نحوه و طریقه آن تصمیم مقتضی گرفته شود

«بر اساس اقتضائات و شرایط ظهور و بروز حکومت در امر مسجد متفاوت و مختلف می‌گردد. در بعضی مکان‌ها وظیفه دولت است که به آبادی مسجد بپردازد

و در بعضی جاها نیز اصلاً نباید در این مسئله ورود کند و وظیفه دولت نیست.» (م ۱۸) «اینکه ما باید تأسی به سیره پیامبر اکرم (ص) و امیرالمؤمنین امام علی (ع) داشته باشیم که همه امورات مردم ذیل مسجد محقق شود این درست است اما کجای جامعه و کشور این امر واقعیت پیدا کرده است. شما ببینید که الان بیش از چهار دهه از انقلاب می‌گذرد و آقایانی که معتقد بودند که وجوهات باید فقط به ولی فقیه داده شود و مراجع دیگر حق گرفتن وجوهات ندارند این امر چقدر محقق شد در زمان امام خمینی (ره) نیز این بحث مطرح بود و تا حالا نیز محقق نشده است» (م ۱۱)

در این راستا باید اشاره نمود رویکرد اقتضایی به مثابه چتر حاکم بر سایر رویکردهاست که بر اساس شرایط زمانی - مکانی سایر رویکردها را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد. با توجه به اتخاذ رویکرد اقتضایی به عنوان مهم‌ترین رویکرد در حوزه ظهور و بروز حکومت در حیطة مساجد باید به این نکته اشاره نمود که ملاحظات سیاستی در حوزه خط‌مشی و حکمرانی مسجد در ایران بعد از انقلاب طرح می‌گردد که به صورت خلاصه می‌توان این‌گونه بیان نمود: نکته اول اینکه اساساً وقتی در مورد سیاست‌گذاری حوزه مسجد به عنوان یک نهاد فرهنگی - ارتباطی صحبت می‌شود، اساساً سنخ سیاست‌گذاری با سایر نهادها و حوزه‌های فرهنگی - رسانه‌ای به دلیل دو ویژگی نهاد دینی بودن مسجد و دارای پشتوانه مردمی بودن مساجد متفاوت است. نکته دوم این است که باید به این مسئله توجه داشت که به هر حال، وقتی از مسجد در شرایط کنونی بحث و گفتگو می‌شود در فضای شهری به صورت خاص در فضای محلات، نهادهای دیگری تأسیس شده که این نهادها به تعبیری، بخشی از کارکردهای مسجد را از مسجد گرفتند و رقبای مسجد تلقی می‌شوند؛ مثل فرهنگسرا، سرای محلات و... با توجه به مختصات حوزه شهری مدرن نکته آن است که وقتی که مراکز متعدد فرهنگی در بستر شهر و محلات ایجاد شد، طبعاً مساجد خالی از کارکردهای اصلی خود در جامعه اسلامی می‌شوند. به بیان دیگر وقتی فرهنگسراها، سرای محلات ایجاد شدند و نیز خیلی از نهادها مثل هیئت‌های مذهبی و مهدهای قرآنی از مسجد منفک گردیدند، نمی‌توان توقع قبل را از مساجد داشت. نکته سوم این است که در حوزه مساجد یک سیاست‌گذاری در مسجد وجود دارد و یک سیاست‌گذاری بر مسجد یا برای مسجد. در این زمینه زمانی که در مورد سیاست‌گذاری در مسجد صحبت می‌شود، منظور کارگزاران مسجد هستند؛ اما یک سیاست‌گذاری هم سیاست‌گذاری برای مسجد و بر مسجد است. که در این زمینه تکثر نهادها و سازمان‌های مرتبط مطرح می‌گردد.

همچنین باید اشاره نمود که در خط‌مشی‌گذاری حوزه مساجد باید به تیپولوژی و سنخ‌شناسی مساجد در کشور توجه نمود چراکه هر سنخ از مساجد اقتضائات زمانی و مکانی خاص خود را دارند که می‌تواند فضای کاملاً جدیدی در شناخت مسائل، راهکارها و سایر مراحل خط‌مشی‌گذاری مساجد ایجاد نماید... نکته دیگر و چالش جدی عدم بازتولید الگوی نهادی مسجد در نسبت با شهر مدرن با توجه به اقتضائات زندگی شهری می‌باشد. اینکه مسجد از فضای فرهنگی و اجتماعی به یک مکان عبادی و مذهبی تبدیل شده است درحالی‌که مسجد، شرط تحقق عمومی دین در ایران از قدیم‌الایام تاکنون بوده است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد رویکردهای حکومت پیرامون سیاست‌گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران مورد بررسی قرار گیرد که در این زمینه با استفاده از روش تحلیل مضمون طی ۳۴ مصاحبه نیمه ساختاریافته دیدگاه خبرگان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج حاکی از احصای چهار رویکرد شامل رویکردهای حمایتی، ضمانتی، نظارتی و اقتضایی است. پیرامون رویکرد حمایتی، حکومت وظیفه پشتیبانی و حمایت از مساجد را بر عهده می‌گیرد. در این زمینه حکومت باید به‌صورت غیرمستقیم و هدفمند از سیاست‌های تشویقی و انگیزشی در جهت حمایت و مساعدت از مساجد اقدام نمایند. مساعدت حکومت در زمینه پیش‌بینی و اختصاص زمین رایگان به مردم جهت ساخت مساجد، رایگان نمودن هزینه‌های آب، برق و گاز مساجد، اختصاص و تأمین بودجه برای مساجد، تأمین معیشت امامان جماعت و خدام، مساعدت حکومت در زمینه طراحی و ساخت مساجد، مساعدت حکومت در تهیه آمار و سرانه دقیق مساجد از جمله فعالیت‌ها و اقدامات لازم در این زمینه می‌باشد. ناظر به رویکرد ضمانتی حکومت ضامن مسجد و فعالیت‌های مرتبط با آن می‌باشد که در این زمینه تصویب قوانین و مقررات توسط حکومت پیرامون مساجد، کاهش روند بروکراتیک پیرامون مساجد، لحاظ نمودن مالیات مردم به مساجد توسط حکومت (به‌مثابه مالیات حکومتی) مضامین مرتبط می‌باشند که باید وجهه همت حکومت قرار گیرد. پیرامون رویکرد نظارتی نیز باید اشاره نمود که حکومت در مسائل ساختاری مساجد مانند تعیین امام جماعت، تعیین هیئت‌امنا و خدام، اختلافات درونی مسجد، مدیریت مساجد می‌بایست در حد یک ناظر عمل نماید و نظارت حکومت بر فعالیت‌ها و

امکانات مساجد می‌تواند ذیل سازمان یا شورای سیاست‌گذاری جدید پیگیری شود تا با نظارت جدی حکومت مسئله تعطیلی مساجد مرتفع گردد و مساجد بتوانند به جایگاه واقعی خود در نظام اسلامی نائل گردند و ناظر به رویکرد اقتضایی نیز باید اشاره نمود که حکومت می‌بایست شرایط زمانی و مکانی برای ظهور و بروز در مساجد را مدنظر قرار دهد به بیان دیگر بر اساس اقتضائات و شرایط ظهور و بروز حکومت در امر مسجد متفاوت و مختلف می‌گردد. در بعضی مکان‌ها وظیفه دولت است که به آبادی مسجد بپردازد و در بعضی جاها نیز اصلاً نباید در این مسئله ورود کند به بیان دیگر میزان ورود در مساجد تابعی است از رشد و هدایت جامعه. بعضی اوقات اقتضا می‌کند که حکومت ورود حداکثری داشته باشد. بعضی زمان‌ها نیز اقتضا می‌کند که حکومت ورود حداقلی داشته باشد. در مجموع می‌توان اشاره نمود که رویکرد اقتضایی به مثابه چتر حاکم بر سایر رویکردهاست که بر اساس شرایط زمانی-مکانی و نیز سنخ و گونه‌شناسی مساجد سایر رویکردهای را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد. توجه به ملاحظات سیاستی مانند سنخ خط‌مشی‌گذاری متفاوت در مسجد (به جهت دینی و مردمی بودن مساجد در جامعه اسلامی)، توجه به رقبای مسجد در خط‌مشی‌گذاری (فرهنگسرا، سرای محلات و...)، سیاست‌گذاری در مسجد و بر مسجد (کارگزاران مسجد و سازمان‌ها و متولیان مرتبط با مساجد)، شناخت گونه‌شناسی مساجد (مسجد جامع، بازار و...)، توجه به بازتولید نهادی مسجد (چندمنظوره بودن مساجد در ساحت شهری) از جمله مواردی است که ناظر به لحاظ رویکرد اقتضایی می‌بایست در دستور کار خط‌مشی‌گذاران جهت نیل به سیاست‌های مطلوب حوزه مسجد قرار گیرد. در این راستا پیشنهاد می‌شود ناظر به سیاست‌گذاری فرهنگی پیرامون نقش نهادهای جانبی مسجد در اعتلا یا نزول جایگاه آن در نظام اسلامی معاصر مطالعات میدانی و کیفی صورت پذیرد چراکه در کشورمان با این واقعیت مواجه هستیم که مساجد چندمنظوره یا چندکارکردی تأسیس شده است که شامل باشگاه ورزشی، صندوق قرض‌الحسنه، درمانگاه، سالن عروسی و... است. آنچه در این زمینه حائز اهمیت است این مسأله است که چه بخشی از این نهادهای جانبی از منظر دینی مطلوب است و رابطه مساجد با این نهاد چگونه باید باشد؟ همچنین بررسی سیاست‌گذاری مساجد در کشورهای اسلامی نیز از جمله مباحث حائز اهمیت است که در این زمینه باید اشاره نمود کشورهای اسلامی سازمان‌ها و نهادهایی متولی حوزه مساجد هستند که مطالعه موردی آن‌ها می‌تواند در ترسیم مطلوب خط‌مشی مساجد در جمهوری اسلامی ایران راهگشا باشد

برای مثال می‌توان به سازمان دیانت اشاره نمود که سازمان مذکور مدیریت مساجد ترکیه را بر عهده دارد. در سطوح اجرایی و عملیاتی مساجد نیز باید به مسئله جذب جوانان و نوجوانان و موانع مرتبط جهت حضور آنان در مساجد و به‌بیان‌دیگر مسجدی شدن این قشر مهم جامعه پرداخت که در این راستا تعامل مسجد، مدرسه و خانواده می‌تواند گام مهم و اساسی قلمداد شود که اقدامات راهبردی شامل برگزاری جشن تکلیف دانش‌آموزان در مساجد، برگزاری مسابقه‌های قرآن، عترت و نماز دانش‌آموزی در مساجد و یا دوره‌های آموزشی رایگان در مورد مسائل دینی و مذهبی برای نوجوانان و جوانان، اهدای بسته‌های جوایز برای کودکان و نوجوانان مسجدی می‌تواند نقش مهمی در جذب کودکان و نوجوانان ایفا نماید.

تعارض منافع

بخشی از این نوشتار برگرفته از رساله دکتری نویسنده با عنوان «الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران» است و با منافع شخصی یا سازمانی منافات ندارد.

ORCID

Meysam Farokhi <https://orcid.org/0000-0003-0430-7192>

منابع و مأخذ

- احمدی گرچی، حسینعلی (۱۳۸۳). تعیین چگونگی بررسی و آسیب‌شناسی دستگاه‌های فرهنگی؛ (طرح پژوهشی)، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- اشتریان، کیومرث (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر روش سیاست‌گذاری فرهنگی، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- اصول سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۱). تهران: انتشارات شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- امینی هرندی، رضا (۱۳۹۴). توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور: مورد مطالعه یکی از مساجد تهران، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).
- الوانی، سید مهدی و شریف‌زاده، فتاح (۱۳۸۸). فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- پیروزمند، علیرضا (۱۳۸۹). مبانی و الگوی مهندسی فرهنگی؛ قم: فجر ولایت.
- حسینی، سید احمد (۱۳۸۴). طرح ساماندهی فعالیت‌های فرهنگی دستگاه‌ها و نهادهای دولتی فرهنگی، تهران: کمیسیون فرهنگی شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- خاشعی، وحید (۱۳۹۰). طراحی مدل خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در آموزش عالی، تهران: دفتر برنامه‌ریزی فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- دهقان پیشه، الهام، اسماعیلی، رضا (۱۳۸۹). ارزیابی سیاست‌های هنری با ارتقا مدل چارترند و مک کافی، نامه پژوهش فرهنگی، ۱۱ (۱۰)، ۷۹-۱۱۱. Doi:20.1001.1.20088760.1389.11.10.3.5
- صالحی امیری، سید رضا و عظیمی دولت‌آبادی، امیر (۱۳۸۷). مبانی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله و زائری، قاسم (۱۳۸۸). چالش‌های برنامه‌ریزی فرهنگی در ایران، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- ضرابی، عبدالرضا، (۱۳۸۴). نقش و عملکرد مسجد در تربیت، در کتاب کارکرد مسجد به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد، تهران: نشر رسانش.
- طالبی، محمدرسول (۱۳۹۳). ارتباطات گروهی و فرهنگ بسیجی: طرح صالحین در پایگاه‌های بسیج مساجد شهر تهران. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).
- فرخی، میثم (۱۳۸۹). رهبری در مسجد: مطالعه موردی مسجد صفا. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).
- فرخی، میثم، خلجی، فاطمه (۱۴۰۰). کارکردشناسی فرهنگی - ارتباطی مساجد دانشگاهی؛ مورد مطالعه مساجد دانشگاه‌های تهران، تربیت مدرس و شریف، پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۱ (۲۴)، ۱۵۵-۱۹۰. https://cgirj.ihu.ac.ir/article_205857.html
- غلام‌پور آهنگر، ابراهیم (۱۳۸۶). جایگاه دولت در عرصه فرهنگ، (مجموعه مقالات اولین همایش ملی مهندسی فرهنگی ج ۱) (مقالات بخش مفهوم‌شناسی و ابعاد مهندسی فرهنگی). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کرم الهی، نعمت‌الله و کاشانی‌زاده، امیرمسلم (۱۳۹۱). تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران. معرفت فرهنگی و اجتماعی، ۳ (۳)، ۳۱-۴۸. <http://marefatfarhangi.nashriyat.ir/node/110>

رویکردهای حکومت پیرامون خط‌مشی‌گذاری مسجد [...] |

- گزارش رصد فرهنگی (۱۴۰۲). مسجد در ایران: آمار، کارکردها، مسائل و جایگاه اجتماعی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- گزارش رصد فرهنگی (۱۴۰۲). نوجوانان تهران و مسجد: بررسی وضعیت ارتباط نوجوان تهران و مساجد، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- لطفعلی‌زاده، محمدحسین. (۱۳۹۳). مسجد و ارتباطات گروهی با نوجوانان مورد بررسی: چهار مسجد شهر تهران. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع).
- محمدی، مجید (۱۳۷۷). درآمدی بر جامعه‌شناسی و اقتصاد فرهنگ در ایران امروز، تهران: قطره.
- مختاریان‌پور، مجید (۱۳۹۱). طراحی مدل اجرای سیاست فرهنگی مبتنی بر برنامه‌های توسعه کشور، رساله دکتری مدیریت، دانشکده مدیریت دانشگاه علامه طباطبائی.
- ملک محمدی، حمیدرضا (۱۳۸۵). سیاست‌گذاری دانش و روش، فصلنامه سیاست داخلی، ۱ (۱)، ۱۷۷-۱۸۹.
- موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۸۴). مساجد و مهم‌ترین چالش‌های فراروی آن. در مجموعه مقالات برگزیده سومین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی‌داشت مساجد، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- مولر، پیر (۱۳۷۸). سیاست‌گذاری عمومی، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، تهران: دادگستر.
- وحید، مجید (۱۳۸۲). سیاست‌گذاری و فرهنگ در ایران امروز، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران، انتشارات باز.
- وحید، مجید (۱۳۸۰). درآمدی بر سیاست‌گذاری عمومی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۵۲ (۱)، ۱۸۵-۲۱۷. https://jflps.ut.ac.ir/article_12608.html
- همایون، محمدهادی و فروزان، حامد (۱۳۸۸). تبیین رابطه مطلوب حکومت و فرهنگ در جمهوری اسلامی ایران، دو فصلنامه دین و ارتباطات، ۱۶ (۲)، ۶۳-۹۲. Doi: 10.1017/202520252/1388/16/03/6
- Abdul-Azim, Ah. (2024) *The Contemporary British Mosque*. doi:10.5040/9781350259003
- Ahmedi Gurji, Hossein Ali (2013). *Determining how to examine and diagnose cultural institutions, (research project)*, Tehran: Secretariat of the Supreme Council of Cultural Revolution. [In Persian]
- Alwani, Seyed Mehdi and Sharifzadeh, Fattah (2008) *Public policy process*, Tehran: Allameh Tabatabai University. [In Persian]
- Amini Harandi, Reza (2014). *Cultural development of a sustainable mosque-oriented neighborhood: a case study of one of Tehran's mosques*. Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq University (AS). [In Persian]
- Ammar, Ihsan, Nasution., Muhammad, Iqbal, Husaini., Mohamed, Hassan, Ahmed. (2019). *Developing Islamic city through network-of-mosque (NoM)*. Journal of Social and Development Sciences, 6(2):37-45. doi: 10.22610/JSDS.V6I2.840
- Ashtarian, Kiyomarth (2012). *An introduction to the cultural policy-making method*, Tehran: Sociologists Publications. [In Persian]
- Belinda, L. (2006). A Study of the Policy on the Performing Arts in Hong Kong: Is the West Kowloon Cultural District Project a Solution?, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Master of Public Administration, The University of Hong Kong

- Chartrand, H. & McCaughey, C. (1989). The arm's length principle and the arts: An international perspective- past, present and future. In: Cummings M, Schuster MD (Eds), *Who's to Pay for the Arts? The International Search for Models of Support*, New York: American Council for the Arts, pp. 43-77.
- Chartrand, H (2002). *Funding the Fine Arts: An International Political Economic Assessment*, Nordic Theatre Studies, Vol. 14.
- Cultural monitoring report (2023). *teenagers in Tehran and the mosque: investigating the relationship between teenagers in Tehran and mosques*, Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communication. **[In Persian]**
- Cultural monitoring report (2023). *the mosque in Iran: statistics, functions, issues and social status*, Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communication. **[In Persian]**
- Dehghan Pisheh, Elham, Esmaili, Reza (2009). Evaluation of art policies by upgrading the Chartrend and McKoffee model, *Cultural Research Letter*, 11 (10): 79-111. Doi: 20.1001.1.20088760.1389.11.10. 3.5 **[In Persian]**
- Farokhi, Maysam (2010) *Leadership in a mosque: a case study of Safa mosque*. Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq University (AS). **[In Persian]**
- Farokhi, Maysam, Khalji, Fatemeh (2021). Cultural-communicative functionalism of university mosques; The study of mosques of Tehran universities, Tarbiat Modares and Sharif, *Islamic Revolution Cultural Guard*, 11(24): 155-190 https://cgirj.ihuo.ac.ir/article.205857_html **[In Persian]**
- Gholampour Ahangar, Ibrahim (2008). *The position of the government in the field of culture*, (Collection of articles of the first national conference on cultural engineering. Volume 1 (articles of the concept and aspects of cultural engineering). Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. **[In Persian]**
- Homayun, Mohammad Hadi and Forozan, Hamed (2008). Explaining the favorable relationship between government and culture in the Islamic Republic of Iran, *journals of religion and communication*, 16 (2): 63-92. **[In Persian]**
- Hosseini, Seyyed Ahmad (2004). *Plan for organizing the cultural activities of government cultural institutions and organizations*, Tehran: Cultural Commission of the Supreme Council of Cultural Revolution. **[In Persian]**
- Karam Elahi, Nematullah and Kashanizadeh, Amir Muslim (2012). Explaining the conceptual model of pathology of mosque condition in Iran. *Cultural and Social Knowledge*, 3 (3): 31-48 <http://marefate-farhangi.nashriyat.ir/node/110/> **[In Persian]**
- Keane, M. A & Zhang W, (2008). Cultural creative industries or creative (cultural) industries?, In: Hu, Huilin (Eds). *China's Cultural Industries Forum* (Chinese publication), Shanghai Peoples' Publishing.
- Khashai, Vahid (2017). *Designing a cultural policy model in higher education*, Tehran: Cultural and Social Planning Office of the Ministry of Science, Research and Technology. **[In Persian]**
- Lotfalizadeh, Mohammad Hossein. (2013). *The mosque and group communication with teenagers investigated: four mosques in Tehran*. Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq University (AS). **[In Persian]**

- Malek Mohammadi, Hamidreza, (2006). Policy making of knowledge and method, *Domestic Policy Quarterly*, (1) 1: 189-177. **[In Persian]**
- Mangset, P. (2008). The arm's length principle and the art fundingsystem: A comparative approach, conference presentation, iccpr2008, Yeditepe University, Istanbul.
- Mohamad, Anwar, Thalib. (2023). An Islamic Ethnomethodology Approach to Examine Mosque Accounting Practices. *Invest Journal Of Sharia & Economic Law*, 3(1):22-40. doi: 10.21154/invest.v3i1.5511
- Mohammadi, Majid (1998) *An Introduction to Sociology and Economy of Culture in Iran Today*, Tehran: Qatrah. **[In Persian]**
- Mousaf Rostami, Mohammad Ali (2004) *Mosques and the most important challenges facing them*. In the collection of selected articles of the 3rd International Conference of the World Week of Honoring Mosques, Qom: Saghalin Cultural Institute. **[In Persian]**
- Mowlana, Hamid. (1996). *Global Communication in Transition: The End of Diversity*, Thousand Oaks: Sage Publication.
- Mueller, Pir (2000) *Public policy*, translated by Hamidreza Malek Mohammadi, Tehran: Dadgstar. **In Persian]**
- Mukhtarianpour, Majid (2012). *Designing a cultural policy implementation model based on the country's development plans*, doctoral dissertation in management, Allameh Tabatabai University Faculty of Management. **[In Persian]**
- Pirouzmand, Alireza (2011) *Foundations and Model of Cultural Engineering*, Qom: Fajr Velayat. **In Persian]**
- Principles of Cultural Policy of the Islamic Republic of Iran, (1993), Tehran: Publications of the High Council of Cultural Revolution. **[In Persian]**
- Rizqi, Anfanni, Fahmi. (2022). Transformation of Mosque Management Through Islamic Social Enterprise Concept. *Journal of Islamic Economis Lariba*, 157-178. doi: 10.20885/jielariba.vol8.iss1.art10
- Rizqi, Anfanni, Fahmi., Muhammad, Zulhamdi. (2023). *Mosque-Based Islamic Social Enterprise: A New Approach to Mosque Management Transformation*. *Jurnal Iqtisaduna*, 9(2):162-175. doi: 10.24252/iqtisaduna.v9i2.41599
- Salehi Amiri, Seyyed Reza and Azimi Daulatabadi, Amir (2007) *Basics of Policy Making and Cultural Planning, Tehran: Expediency Discernment Forum*, Strategic Research Institute. **[In Persian]**
- Sediq Sarostani, Rahmatullah and Zairi, Qasim (2008). *Cultural Planning Challenges in Iran*, Tehran: Islamic Azad University. **[In Persian]**
- Sugiharto, Sugiharto., Dewi, Kirowati., Vaisal, Amir. (2019). *Analysis of Mosque Financial Management to Optimization the Role of Mosque in Advancing Communities Using Critical Ethnomethodology Studies*. 4(2) doi: 10.32486/AKSI.V4I2.397
- Talebi, Mohammad Rasul (2013). *Group communication and Basij culture: Salihin's plan in Basij*

mosque bases in Tehran. Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq University (AS). **[In Persian]**

Vahid, Majeed (2008) An Introduction to Public Policymaking, *Faculty of Law and Political Science Journal*, 52 (1): 185-217. https://jflps.ut.ac.ir/article_12608.html. **[In Persian]**

Vahid, Majeed (2012) *Politics and Culture in Iran Today*, Tehran: *Islam and Iran Research Center*, Open Publications. **[In Persian]**

Zarrabi, Abdolreza, (2004). *The role and function of the mosque in education*, in the book *Functioning of the Mosque by the efforts of the Secretariat of the Supreme Headquarters for Coordination and Supervision of Islamic Centers, Art of Mosques*, Tehran: Rasansh Publishing House, 2010. **[In Persian]**

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.